

Lensregnskabernes stedsmaalsregistre som landbohistorisk kilde

FÆSTEFORHOLD I KØBENHAVNS LEN 1611-1661

AF

JØRGEN H. ANDERSEN

Nærværende undersøgelse skal betragtes som en kildestudie: en analyse af stedsmaalsregistrenes kildeværdi og udsagn. Det har ikke været formålet at skildre et lens historie som saadan, og andre kilder er kun inddraget, for saa vidt de tjener til at forklare og kommentere de vidnesbyrd, registrene rummer. Det hører med til kildeanalysen at søge at klarlægge kildens tilblivelse og dens relevans for emner, som viser sig at kunne oplyses bedre med udgangspunkt i andre kilder. Et enkelt len blandt krongodsets omkring 60 hovedlen er kun en forsvindende del, og det kan naturligvis ikke siges, hvilke resultater der har almen gyldighed, men administrationen af det danske krongods var dog saa ensartet, at undersøgelsen burde have mere end lokalhistorisk betydning. Målet har været at henlede opmærksomheden paa nogle af de muligheder, lensregnskabernes vældige og for en stor del uudnyttede materiale frembyder.

Fæsteforholdets retsgrundlag

Forholdet mellem jordejer og fæster grunder sig i ældre tid baade paa sædvane og positiv ret. Saaledes har lovgivningen først og fremmest interesseret sig for at fastslaa gældende ret og sædvane og dermed skabe den ensartethed, der er en forudsætning for retsmaskineriets tilfredsstillende funktion, og synes ikke ved lovbud at have skabt brud i udviklingen. Den middelalderlige fæster, »landboen«, forvandles næsten umærkeligt fra en fri lejer til jorddrottens tjener i de omkring 400 aar, der ligger mellem Skaanske lov¹ og situationen, som den fremtræder af

¹ Erik Kroman og Stig Iuul, Danmarks gamle Love I, 1945, s. 82-83 og 192-94.

det 17. aarhundredes kilder. Hovedtrækkene af Skaanske lovs regler om jordleje er, at fæsteforholdet indgaas for et aar ad gangen (ifølge Anders Sunesens parafrase, med haandslag), og jordejeren modtager derfor landgilde til bestemte tider. Bygningerne tilhører fæsteren, som efter lejemalets ophør kan sælge dem til sin efterfølger eller tage dem med sig. Nu skal man naturligvis ikke forestille sig, at ret mange landboer nøjedes med at blive et aar paa hvert sted, men blot, at lejemalet kunne opsiges fra begge sider. Med denne bevægelighed fulgte, at lejen og eventuelt andre fordele og ulemper maatte tilpasses udbud og efterspørgsel.

I det 17. aarhundrede opfattedes fæsteforholdet som hvilende hovedsageligt paa Chr. III's Kolding-reces af 1558,² især § 42, hvori det hedder, at: »Item skal ingen mand udvises af sin gaard, som haver fæst gaard af sit herskab, den stund han holder samme gaard . . . ved hævd og bygning og den forbedrer³ og giver sin skyld udi lovlig tid . . . og anden rettighed⁴ og er sin husbonde . . . hørig og lydig og ej laaner, lejer eller fæster fra sin gaard ager, eng eller nogen anden tilliggelse, eller tilsteder nogen anden mand at bruge samme gaards tilliggelse og ej forhugger nogen [af] de skove, der tilligger«. Hermed er livsfæstet, som lovfæstedes i Fr. II's tid, fastholdt som princip, men med visse begrænsninger. Paragraffens indledning røber, at hensigten er at forhindre overgreb mod bonden, men de, hvis magt dermed antastedes, har sikret sig en ubestemt formulering af fæsterens pligter, saa at hans sikkerhed for uforstyrret besiddelse af gaarden afhænger af domstolenes opfattelse af pligterne, især af indholdet af »anden rettighed« og det endnu mere ubestemmelige: lydighedspligten, der fastslaar fæsterens stilling som tjener. Naar loven synes at forudsætte, at fæsteren har mest interesse i at blive paa samme gaard, maa den være blevet til i en tid, hvor efterspørgslen efter gaarde har været stor, med andre ord, hvor landbefolkningen har været voksende og medført en tilskyndelse for jordejeren til at opsige ældre fæstere eller saadanne, som savnede den tilstrækkelige underdanighed. I den omvendte situation, som man kunne kalde

² V. A. Secher, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1588-1660, I, s. 33-34.

³ »Forbedrer« kan betyde udbedrer = vedligeholder. Jvf. betydningen af ordet i den samtidige Frederik II's haandfæstning smst. hvor der i originalbrevet bruges »forfødre« (reparere) og i det originale tryk 1562 »forbedre«, hvad der kun kan være en stilistisk rettelse i lighed med de andre afvigelser mellem de to tekster. Vendingen »bygger og forbedrer« er iøvrigt ældre, se Kancelliregistranten 1546 3/8.

⁴ Dvs. hoveri.

købers marked, med faldende tilgang, daarligere konjunkturer og deraf følgende ubesatte gaarde nytter jordejerens ret til at afsætte bonden kun saavidt, som han tør risikere, at ledige gaarde kommer ud af drift og forfalder.

Til forskel fra billedet, som det aftegner sig i Skaanske lov, er i det 16. og 17. aarhundrede fæsteindgaaelsen kommet til at betyde en investering for fæsteren – ganske vist af meget varierende betydning – idet betaling af stedsmaal (indfæstning) er blevet den retsstiftende handling ved bondens overtagelse af gaarden. Dette forudsættes i recessen, men træder kun indirekte frem.

Naar der ved gaardfæste i det 17. aarhundrede anvendes udtrykket »gaarden at besidde og nyde efter recessen«, tænkes først og fremmest paa fæsterens heri nævnte pligter til vedligeholdelse, landgilde og arbejdsydelser, mens recessens følgende § 43, som byder enker efter fæstere »at fæste den gaard eller bolig, de udi bo efter deres husbondes død, dog skulle de maatte sidde til næste og rette efterkommende fardag uden fæste . . .«, senere ændres for krongodsets vedkommende til, at »den efterladte hustru maa og skal uden al indfæstning besidde gaarden . . . al den stund hun sidder enke og umandet, men dersom hun vil giftes, da skal den, som samme kone tager, være pligtig at fæste og have det udi vor lensmands minde, før han drager udi gaarden.«⁵

Saavidt positiv lov til regulering af fæsteforholdet omkring 1600, eller rettere: saa lidt kan fæsteforholdene aflæses af retsgrundlaget. Resten maa søges i sædvane, som ganske vist er underkastet forandringens lov, men paa grund af sin træghed opfattedes af sin samtid som noget statisk, og derfor, naar den ikke bevidst søgtes ændret eller udsattes for pres, kun sjældent fandt udtryk i love og forordninger. Af denne grund findes intetsteds defineret den vigtige begrænsning i den personlige frihed, der i Sjælland og Smaalandene var led i fæsteforholdet: vornedskabet eller med samtidens ord: vornedrettigheden,

⁵ Aabent brev til lensmændene 1565 23/10, Secher, anf. udg. I, s. 296-297. Ordningen udvidedes 1578 24/4 til ogsaa at omfatte kapitelsgods, Secher II, s. 92-93. Man kan undre sig over, hvor længe paabudet er om at trænge igennem. Det indskærpes 1579 22/7 over for lensmanden paa Bornholm. Men i 1585 10/7 bevilges i et aabent brev til lensmanden paa Lykaa i Blekinge »efter overvejelse og betænkning . . . af benegenhed mod vore undersaatte i Øster herred, at naar nogen bonde . . . dør . . . skal hans efterladne hustru uden indfæstning besidde gaarden . . .«! Denne form af bevilling anvendes ikke, naar tidligere paabud indskærpes, ordlyden lader forstaa, at man ikke har rede paa den gældende lov, sandsynligvis fordi forordningen af 23/10 1565 ikke blev indført i kancelliregistranten, men kun findes i tegnelserne. I den periode, som denne undersøgelse skal beskæftige sig med, respekteres ordningen dog, saavidt det kan ses.

nemlig som set fra jordejerens, kronens (lensmandens) og herremandens synspunkt. Generelle indskærpelser af »fødestavnens« overholdelse forekommer næsten aldrig,⁶ og det er nødvendigt at søge til enkeltsager for at faa oplyst, om og hvordan princippet i praksis haandhævedes af lensmand, herremand og domstol.

I Chr. III's reces synes det endvidere forudsat, at bønderne fæstede bygninger saavel som jorden. Men enkelte steder havde bygningsejet dog holdt sig: paa Samsø,⁷ visse egne af de skaanske landskaber, enkelte steder i Jylland og paa en del af Lolland. Recessens garanti af livsfæstet gøres altsaa afhængig af de vagt definerede generelle pligter. Hvad krongodset angaar, vil ændringer (udvidelser) i pligterne kunne aflæses af kongens ordrer til lensmændene. For det undersøgte lens vedkommende er der ikke fundet tegn paa, at lensmændene paa eget initiativ har grebet ind i den sædvane, de ved deres tiltrædelse har forefundet.

Københavns len og lensmænd

Blandt lensmandens opgaver var de fleste knyttet til forvaltningen af det i lenet beliggende krongods. Som øverste verdslige myndighed inden for sit omraade var han tillige kronens repræsentant over for hele lenets befolkning. Naar der i de følgende afsnit tales om Københavns len, menes imidlertid, naar ikke andet fremgaar af sammenhængen, krongodset heri.

I henseende til omfang placerer Københavns len sig med sine tre herreder og to birker ikke blandt de største i landet, men da den overvejende del af jorden tilhørte kronen,⁸ rummer det alligevel en betragtelig gruppe fæstere, der har sat sig spor i lensregnskaberne. Antallet af jordbrug var ifølge præsteindberetningerne fra 1651: 1143.⁹ Af disse udgjorde kronens brug 963, gejstlighedens 101 (domkapitlerne og Vartov) og adelens 43 (idet der kun fandtes eet privat gods, Raarupgaard

⁶ Se dog aabent brev af 1572 3/7, hvor lensmanden paa Stegehus faar fuldmagt til at kræve vornede bondersonner tilbage fra købstaden, hvis de endnu ikke havde været der et aar. En rettighed, man skulle vente, lensmanden under alle omstændigheder ville have. Secher I, s. 663-664. I missive af 21/3 1620 til landsdommerne omtales de sjællandske jordejere som fæsternes ejermænd!

⁷ 1595 26/2 om bygningsvurdering paa Samsø. Secher II, s. 688-89.

⁸ Delvis som resultat af kronens mageskiftepolitik i Frederik II's tid, men dens dominans er dog af ældre dato, idet der kun var nogle faa hovedgaarde tilbage paa adelens hænder, da Fr. II gik systematisk tilværks. Thomas Bang i Hist. Tidsskr., 9. r. I, s. 6-8.

⁹ J. A. Fridericia, Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede. Hist. Tidsskr. 6. r. II, s. 594.

ved Sengeløse, nuværende Katrinebjerg), desuden nævnes 36 ødegaarde. Jordegne bønder fandtes ikke. Lenet bestaar af herrederne Sokkelund, Ølstykke (tidligere en del af Jørlunde) og Smørum. Dette sidste omfatter det i 1577 nedlagte Lille herred,¹⁰ som langt op i det 17. aarhundrede vedbliver at figurere i lensregnskaberne og vel ogsaa i folkemunde. Betegnelsen Københavns birk eller Birket overlever ligeledes retskredsens nedlæggelse og indlemmelse i Sokkelund herred i 1621 efter Store Ladegaards oprettelse.¹¹ Amager indtager en særstilling, idet Hollænderbyens (Store Magleby) store sogn som følge af sine særlige privilegier og friheder kun afsætter spredte spor i regnskaberne og ikke i egentlig forstand hører til lenet,¹² mens den af danske bønder beboede del af øen, Taarnby og Sundbyerne, udgjorde et eget birk.¹³ Til lenet regnes endvidere Køge købstad og selve Københavns Slot (formentlig Holmen),¹⁴ mens det for hovedstaden gælder, at »samme slots lensmand derover intet [haver] at befale«. ¹⁵ Derimod regnes Christianshavn til lenet, hvad der bliver føleligt for bønderne, da de bliver sat til at fylde de lave grunde op i den ny by. Til lenet hører uden for de nævnte herreder desuden en del spredte gaarde i Tune og Ramsø, det vil sige i herreder, der ellers ligger under nabolen. Det i Skaane beliggende Baadsted (Båstad) len hører i administrativ henseende under Københavns len. Det helt usædvanlige i et saa fjerntliggende tillæg til et len – hvor der ikke er tale om øer – finder en sandsynlig forklaring i de store leverancer af brænde og tømmer, der, som regnskaberne viser, blev fragtet fra det skovrige Hallandsaas til Københavns slot. Da regnskaberne fra Baadsted kun uregelmæssigt indgaar i de københavnske, og deres oplysninger snarere ville fortælle resultaterne fra det egentlige len, er de i det følgende ladet ude af betragtning. Ændringer i lenets

¹⁰ Kancelliets Brevbøger 1577 3/3; Axel H. Pedersen, Birketing i Gl. Københavns Amt, 1968, s. 67. Lille herred omfattede kun Sengeløse, Høje Taastrup, Torslundemagle og Ishøj sogne.

¹¹ Axel H. Pedersen, *anf. arb.*, s. 55.

¹² Blandt frihederne var retten til at domme efter egne hollandske love. De besad deres gaarde med ejendomsret, men var blandt andet forpligtet til at yde hoveri og senere afløsning til Amager ladegaard. Ved 1574 var hollænderne blevet saa mange, at de søgte om og fik lov til at fæste gaarde i de »danske« landsbyer paa Amager, men paa almindelige, der gældende betingelser. Secher I, s. 576.

¹³ Axel H. Pedersen, *anf. arb.*, s. 31.

¹⁴ Kancelliets Brevbøger 1635 15/7, hvor en sag viser, at slottet hørte under Sokkelund herred.

¹⁵ Arent Berntsen, *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, 1656, I. bog, s. 16. Hans selvfølelse paa byens vegne skyldes hans embede som raadstueskriver!

grænser finder kun sted i ubetydeligt omfang for de store bortsalg i 1648. Men salget gaar trægt, og de 200 tdr htk af de 300, som det bestemtes at Københavns len skulle miste, bliver udlagt til slotsskriveren Jacob Eylertsen saa sent som i 1657.¹⁶

Da Københavns len var slotslen, var hovedgaardsjorden samlet om ladegaardene. Vigtigst blev den i 1548 oprettede Nyby Ladegaard, der ved sin udvidelse med Solbjærg by og køb af nogle Vartovgaarde fra 1620 blev genstand for kronens eksperiment i stordrift som Store ny Ladegaard. Hertil lagdes fjernere græsningsarealer paa landsbyen Islevs bekostning.¹⁷ Efter en række aar med nedslaaende driftsresultat besluttede kongen at bortforpagte Ladegaarden i 1645,¹⁸ for endelig i 1651 at lade den største part af den udstykke til hollændere fra Amager. Ifølge privilegierne for Ny Hollænderby skulle de være forpligtet til at opføre 20 gaarde og til evindelig ejendom besidde ladegaardsmarken med alt tilliggende for et beløb paa 700 rdl aarlig eller nærmere specificerede varer. Herimod var de fri for hoveri og rejser og fik lov at nyde samme retslige og kommunale selvstyre som hollænderne i Store Magleby. Kun skulle de overtage Ladegaardens funktion som staldeplads for indkommende dyr bestemt for slottet. Ladegaardsmarken er da ikke længere helt den samme i 1651, idet Islev mark og enghave allerede 1650 bortforpagtedes mod en aarlig afgift paa 1000 rdl. De mindre ladegaarde var det gaaet paa samme maade: Ibstrup bortforpagtedes fra 1645 paa varierende betingelser. Henrik Müller drev fra 1650 Jonstrup mark og enghave mod aarlig afgift, og Valby enghave var bortforpagtet fra 1650 og pantsat fra 1651 til 1653, hvorefter den blev indløst.²⁰

I perioden 1611-61 havde lenet ialt 13 lensmænd, et højt tal, men dog ikke enestaaende i sammenligning med andre len. Det synes at have været Chr. IV's politik at hindre nogen i at gro fast. Hvad lenet ikke gav i form af store indtægter, har formodentlig kunnet opvejes med fordel af at være bosat i nærheden af kongens opholdssted, der, som hans egenhændige breve beviser, oftest var København og Frederiks-

¹⁶ Bilag til indtægtsregnskabet 1657-58.

¹⁷ Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård, 1957, s. 89.

¹⁸ Det daarlige resultat stemmer overens med samtidige indberetninger fra lensmændene om ladegaardsdriftens ringe udbytte, (se RA. D. kanc. B 110) og behøver ikke at skyldes kongens selvraadighed i driften. Forleningsbrevet til Mogens Kaas 1624 3/8 byder, at »han skal ikke befatte sig noget med ladegaardene«, Kanc. Brb., s. 213.

¹⁹ Secher IV, tillæg s. 462.

²⁰ Kristian Erslev, Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660, 1885. s. 102.

borg. Christian Friis fik godkendt, at hans foged og skriver maatte skrive under paa hans vegne i lenets regnskaber: Københavns len kan nok betragtes som noget af en gunstbevisning. Lensmændene synes alle at være taget af højadelen. To var rigsraader inden forleningen, nemlig den ældre og yngre Christian Friis, tre blev optaget i rigsraadet under eller efter forleningen: Mogens Kaas, Niels Trolle og Axel Urup, mens de øvrige forblev »menig højadel«. ²¹ En ulempe for lensmanden maa det have været, at Chr. IV jævnligt kunne finde paa at gribe ind i forvaltningen, som nævnt i ladegaardsdriften og i mindre sager som folkehold. Værst var nok de ekstraarbejder, der paalagdes bønderne i form af fæstningsbyggeri, vejbyggeri og jordarbejder i havnen, hvad der maatte forringe lenets økonomiske vilkaar uden compensation til lensmanden. Da hans udbytte af lenet var fastlagt i genanten, var han dog sikret mod direkte tab ved økonomiske vanskeligheder (et særligt punkt er ødegaarde), mens hans udbytte fra de variable indtægter, det »uvisse«, svingede med lenets økonomi som helhed.

For lensmanden var følgende aflønning sikret indtil 1624: »500 dr, 166 tdr rug, 258 tdr byg, 700 tdr havre, $6\frac{7}{8}$ tdr smør, 25 køer, $30\frac{1}{4}$ galt, 83 fede og 200 magre svin, 12 flæskesider, 221 faar og lam, 204 gæs, 720 høns, 276 skp humle, 11 skppd og 1 lispd flæsk, samt nærmere bestemte kvanta æg, fisk, salt, lys, gryn, talg, eddike og ærter. Genanten af denne ordlyd udstedtes første gang 1602 og betegner en betydelig nedsættelse af naturalierne i forhold til den forrige fra 1600. Ved Mogens Kaas tiltrædelse 1624 ændres naturalieydelseerne til konstanter, saaledes at lønnen ialt bliver 1800 dr plus $\frac{1}{10}$ af det uvisse. Denne fastsættelse gaar igen i de følgende forleningsbreve. Københavns len undgaar forandringer, da Chr. IV i sine sidste aar omdanner nogle af lenene til afgiftslen, og i hele perioden er lensmandens udbytte ikke direkte afhængig af driftsoverskuddet og lensmanden uden anden motivering til at følge med i lenets økonomi, end hans pligt over for kronen til at »lade have god tilsyn til vor og kronens ejendom udi lenet, at den ikke ved uret derfra hævdes eller forvendes, og dersom han kan formærke nogen jord eller ejendom lidet eller meget at være kommen derfra med urette, da skal han tale det igen med lov, dom og ret«, og desuden skal han »holde bønderne, til lenet liggende ere, ved lov, skel og ret og dem aldeles intet uforrette imod loven og jordebogen, eller med nogen ny paatag besvære i nogen maade og aldeles ingen af vore og kronens vornede bøndersønner at maa løsgive eller uden vor egen

²¹ En opstilling af lensmandsfølgen findes sammesteds hos Erslev.

naadigste bevilling sælge[!] og afhænde«,²² hvortil kommer hans selvfølgelige pligt til regnskabsaflæggelse og fremsendelse af jordebogens indkomst og andet.

Lensregnskaberne og stedsmaalsregistrene

Lensregnskaberne, der i saa stor mængde er bevaret fra det 17. aarhundrede, er lensmændenes aarlige regnskabsaflæggelse til rentekammeret om krongodsernes drift.²³ Lenenes egne løbende regnskaber er derimod helt gaaet tabt. I løbet af 1630erne og 40erne var revisionsbyrden blevet saa stor for de omkring 20 renteskrivere, at en forsinkelse paa tre-fire aar var normalt. Hvad en saadan revision kunne gøre, rakte ikke meget længere end til at kontrollere overensstemmelse mellem regnskaberne forskellige dele og deres indre sandsynlighed. Alligevel har man nu intet andet valg end at tage regnskaberne for deres paalydende.

Regnskabsaaret løber fra Philippi Jacobi dag, dvs 1. maj til 30. april. Indtægtsregnskabet begynder med en opgørelse af, hvad lensmanden er kronen skyldig fra det foregaaende aar. Dernæst følger den største indtægtspost, landgilden med alle dens forskellige »persiller«. Den næste store post er de »uvisse« indkomster, bestaaende af stedsmaal, sagefald og førlov. Paa udgiftssiden staar først og fremmest lensmandens aflønning, genanten. Saa følger den række udgifter, det var lensmanden tiladt at afholde af lenets indkomster inden resten skulle leveres til kronen. Af særlig interesse for landbohistorien er det omdragne gods, en udgiftspost, der opregner tab i landgilden, hvadenten det skyldtes frihed som aflønning, fattigdom eller at gaarde ligefrem stod øde og udyrkede. Lensregnskaberne anden række er jordebogsafskrifter, opstillet herreds- og sognevis og i samme rækkefølge fra aar til aar. Den tredie række affødtes af lensmandens rolle som ansvarlig for skatteopkrævningen. Formelt svaredes ikke statsskat, men til særlige formaal bevilgede rigsraadet kronen ekstraskatter. Efterhaanden som statens finanser forværredes, og de ordinære indtægter faldt, blev ekstraskatterne et aarligt fænomen, og ikke sjældent opkrævedes dobbelt eller

²² Af Niels Trolles forleningsbrev 1634 30/6. Bilag til Kbh. lens rgsk. 1634-35. Disse stereotype dele af forleningsbrevene er ikke medtaget i den trykte udgave af Kancelliets Brevbøger. Om forleningsformer m. m. se Jens Engberg, *Dansk finanshistorie i 1640'erne*, 1972, s. 152 ff.

²³ Om lensregnskaberne regnskabsmaade, se Thomas Bang, *Fortid og Nutid* bd. 1, s. 141. Om revisionen se Hans H. Fussing, *Stiernholm Len*, 1951, s. 134 ff. og Jens Engberg, *anf. arb.*, s. 97 ff.

tredobbelt ekstraskat. Mandtal over de skatteydende blev ført af skriveren og giver os næsten en folketælling, idet ikke blot bønderne, men ogsaa husmænd og karle svarede skat efter forskellig takst. Herforuden kan lensregnskaberne omfatte udspisningsregistre, dvs. regnskab over ladegaardenes bespisning af egne folk og de hovgørende bønder.²⁴ Endelig findes rækker af kvittantiarumsbilag, der vedrører lensmandens afregning med kronen. Næppe noget lens regnskaber fra det 17. aarhundrede er bevaret fuldstændigt, men de fleste rækker er nogenlunde sammenhængende. Københavns lens regnskaber hører til de velbevarede, men er, som det vil ses, heller ikke uden lakuner.

Stedsmaalsregistrene udgør undertiden et særligt læg sammen med det øvrige »uvisse«, men som regel indgaar de i hovedregnskabets indtægtsafsnit. Fra det ene len til det andet varierer deres oplysninger fra det nødtørftigste – men for regnskabsaflæggelsen tilstrækkelige – til hele smaa fortællinger om fæsterskifternes omstændigheder. Registrene fra Københavns len placerer sig blandt de righoldigste i landet. I det følgende skal meddeles en karakteristik af registrenes oplysninger, idet tolkning og udnyttelse af disse henføres til senere afsnit i den sammenhæng oplysningerne anvendes.

Som det er sædvane i de fleste større len, er indførelserne ordnet først herredsvis og – for det meste – inden for hvert herred sognevis. En underinddeling i landsbyer inden for det enkelte sogn findes undertiden, men synes at afhænge af hver skrivers ordenssans. Som i lensregnskaberne i det hele taget breder skriverne sig overlegent over det gode papir med store initialer og store mellemrum mellem indførlerne. Især omhuen for overskrifterne lader tro, at skriverne har haft rigelig tid til færdiggørelsen. Overalt er brugt en letlæselig skolet skriverhaand, og vanskeligheder med tydingen opstaar kun ved forældede ord og vendinger. Rettelser og overstregninger er yderst sjældne, og det hele gør et meget slikt indtryk. Selv om lenet skifter lensmand, forbliver skriveren ofte i stillingen, hvad der sikrer en vis ensartethed i sprogbrug og opstilling over mange aar. For foden af hver side angives et summa af den paagældende sides tal og til slut et summarum af alle aarets indfæstninger, hvortil revisionen føjer det foregaaende aars summarum til sammenligning.

Den enkelte indførsel kan rumme følgende oplysninger: dato for fæsteindgaaelsen, den ny fæsters navn, fæstets genstand, lokalitet, even-

²⁴ En vigtig analyse af denne kilde er C. Rise Hansen, *Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620*, 1968.

tuelt slægtsskab med afgaaende fæster, afgaaende eller sidste fæsters navn, aarsagen til hans afgang, stedsmaalets størrelse, eventuelle begrundelser for dets ringe størrelse, betingelser eller begunstigelser – samt forskelligartede lejlighedsvis kommentarer. Naar det fra andre lens regnskaber fremgaar, at revisionen ikke har gjort indsigelse mod saa lakoniske indførsler som: »Modtaget af N.N. til stedsmaal: 10 dr«, maa forklaringen paa de omstændeligere indførsler findes i registrenes tilblivelsesmaade. Dette spørgsmaal vil blive taget op efter en gennemgang af registrenes udsagn.

Datering af fæsteindgaaelsen findes fra det ældste bevarede register 1611–12 til og med 1629–30 og er et absolut særsyn blandt sjællandske lens registre, undtagen i isolerede tilfælde, som ogsaa iøvrigt adskiller sig fra de typiske indfæstninger.

Den ny fæsters navn opgives hyppigst som fornavn + patronym, eventuelt med tilnavn (Jens Nielsen Soldat). Undertiden medtages kun fornavn og tilnavn, som kan være enten familienavn (Hans Høg), bestilling (Jacob Skomager) eller stednavn (Jørgen Samsing). Grænserne herimellem er noget flydende, idet bestillingerne ikke kan skelnes fra familienavne. Hvis en Jep Smed bruger en gaard og ikke optræder i skattemandtallene som »haandværker med avl«, kan man slutte sig til, at »Smed« er familienavn, men ud fra stedsmaalsregistrene kan det ikke afgøres. Endnu sværere bliver det med »Hans Fisker« og »Per Spillemand«. Den noget usikre navneskik medfører, at den samme fæster kan optræde eet sted med sit patronym og i en anden sammenhæng med tilnavn/familienavn, hvad der undertiden vanskeliggør identifikation af den omhandlede gaard.²⁵ Personer, der ikke hører til bondestanden, optræder ogsaa som fæstere. Præster benævnes som det er skik med et »hr.« foran fornavnet, borgere bestemmes ofte ved et efterstillet »i København« eller »paa Nørregade«. Til bestemmelse af ny fæster medtages hændelsesvis sidste bopæl eller navn paa den vedkommende har tjent hos. I mange tilfælde vil sidste bopæl naturligvis være fæstestens fødested, men udtrykkeligt nævnes fødested kun, hvor det ikke er i Københavns len, men i et andet krongods, mens tilflytning fra privat gods er uhyre sjælden.

Det sædvanlige udtryk er, at en fæster »antager« en gaard, men ind

²⁵ Eksempelvis optræder den Hans Olsen, der nævnes i Sokkelund herreds tingbog 23/3 1626 (trykt udgave v. Ole Karup Pedersen for daværende Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, 1957. s. 159) i stedsmaalsregistret som Hans Fynbo, Husum 1625–26.

imellem skimtes vornedskabets ufrihed, som naar det hedder, at »N.N. blev sat til« og sjældnere »blev dømt til« eller »blev tildelt«. Tillige støder man paa mere ubestemte udtryk som »kom til«, der lader ane pres eller tvang.

Fæstets genstand er i første række gaarde, og undersøgelsen skal kun beskæftige sig med disse. Men et næsten lige saa stort antal huse rummes i registrene. Hertil kommer møller, kroer, ubebyggede jorder og græsgange og endelig en gruppe, der gælder rettigheder: fiskepladser, handelstilladelser og udskænkning. Gaardene angives som: gaard, lille gaard, halve gaard, fjerdings- el. (sjældent) ottingsgaard, part af gaard, »kirkegaard«, gaardsædegaard eller øde gaard (»forfaldne«, »moxen øde«, »ringe«). Fjerdingsgaarde og ottingsgaarde er kun almindelige paa Amager, i Taarnby og i Sundbyerne, hvor jorden gennemgaaende er udstykket i mindre lodder. Andre brøkdele saasom $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{3}$ eller $\frac{1}{6}$ gaard findes kun paa Amager, hvor udnyttelsesgraden er højst, nemlig som følge af, at hollænderne i den første del af aarhundredet var taget til i antal. »Gaardspart« er noget usikkert. Partens størrelse bestemmes nemlig som den, »N.N. havde fæst«. Jordebøgerne kan ikke hjælpe, da de som regel kun opgiver, hvad hver gaard samlet skal betale i landgilde. Kun naar man kan finde frem til, hvor gaarden forrige gang blev fæstet, kan man være heldig at faa oplyst, hvor stor en del det drejer sig om. Det viser sig da ofte blot at være en halvpart. Sprogligt kan der ikke skelnes mellem de to betydninger af »den halve gaard«, enten en gaard, der er saa lille, at den regnes halvt i skat og afgifter, eller virkelig en halvdel af en hel gaard, der saaledes har to brugere. Men af skattemandtallene kan det ses, at lensadministrationen kun regner med et ubetydeligt antal halvgaarde i den første betydning, og selv om præsteindberetningerne opgiver noget større tal, sker det paa grundlag af fra sogn til sogn varierende beregningsmaader ud fra jordtilliggendet. Præsternes opgivelser kan derfor ikke lægges til grund for en fortolkning af registrenes kategorier, saa meget mindre som jordebøgerne viser, at den helt overvejende del af de »halve gaarde«s fæstere det følgende aar svarer landgilde sammen med en anden fæster. Det hænder ogsaa, at stedsmaalet lader en bonde fæste »den anden halve gaard«. Egentlige halvgaarde synes at være halvgaarde af tradition, selv om de naturligvis normalt hører til de mindre, og ikke paa grund af skyldsætningen. Problemerne omkring brugsstørrelser kan ikke løses paa grundlag af skatteudskrivningernes enkle kategorier. Skattemandtallene regner med hele og halve gaarde, møller med og uden avl,

m. m., og listerne kommer derfor til at tage sig nydelige ud, men en sammenligning med brugsstørrelser i Skivehus len har vist, at mere end halvdelen af gaardene regnes for halvgaarde, og det er her sjældent, at jordebøgerne viser mere end een fæster paa hver gaard – i Salling er det altsaa en brugsstørrelse (iøvrigt er der lige saa mange landsbyer med et ulige antal halvgaarde, som med et lige!). Men betegnelserne i Skivehus len ligger ikke fast: den samme gaard kaldes nu en halvgaard, nu en liden gaard og atter igen slet og ret gaard. Brugen er mere konsekvent i Københavns len, hvor man kan gaa ud fra, at der er tale om halvdelen af en gaard uanset størrelsen.²⁶ Gaardsædegaarde er faatallige. Naar der paa næsten 50 aar kun nævnes 13 stedsmaal af gaardsædegaarde, og kun 2 af disse optræder to gange, har man lov at slutte, at de for det meste blot kaldes gaarde. Begrebet gaardsæde forekommer noget udvandet, naar det kan ske, at en gaardsædejord fæstes bort som tillæg til en anden gaard, endda i mere end een fæsters levetid, eller at jorden til et andet gaardsæde fæstes bort for sig.²⁷ De udtrykkelige gaardsæder er fundet i Utterslev, Slagslunde, Søsum og Vedbæk, samt paa Amager. Kun eet spor af et virkeligt særindhold af gaardsædestillingen er fundet, hvor en fæster i Utterslev kaldes ugedagsbonde til Nyby Ladegaard.²⁸ Udtrykket ugedagsgaard er kun fundet en enkelt gang i registrene. Det ser ud som om begrebet paa denne tid bruges synonymt med hovgørende, eftersom »Husum mænd erklærer, at de er ugedagstjenere til den nye ladegaard« i en retssag paa Sokkelund herredsting.²⁹ De saakaldte kirkegaarde var gaarde, som efter i katolsk tid at være skænket til kirken, ved reformationen var overgaaet til kronens administration. Registrene tyder paa, at præsterne har faaet forret, naar de ville fæste tillægsgaard til præstegaarden, men iøvrigt fæstes kirkegaardene som det egentlige krongods, idet stedsmaalet er indført blandt de øvrige og ikke henført under »stiftets indkomst«. Man maa derfor tvivle om, at kirkegaardene altid er betegnet som saadanne, naar det ikke havde nogen regnskabsmæssig betydning, og i de følgende opstillinger er de ikke søgt udskilt.

Lokalitet angives i langt de fleste tilfælde som landsby eller sogn. Men en usikkerhed kommer undertiden af, at stedet bestemmes som liggende »sammesteds«, underforstaaet som det foregaaende fæste, uden

²⁶ Ang. driftsenheder henvises til F. Skrubbeltrang, Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede, Hist. tidsskr. 12. r. V, s. 1.

²⁷ 1638–39, Laurids Hansen. 1640–41, Anders Christensen.

²⁸ 1656–57, Rasmus Andersen.

²⁹ Tingbogen, trykte udg., s. 166.

at det altid er klart, om det refererer til den fornævnte landsby eller blot er i samme sogn. En anden formulering: »N.N. i Sengeløse fæster den gaard sammested, som M.M. oplod...« har vist sig at skulle forstås saaledes, at »sammesteds« (eller »ibidem«) henfører til Sengeløse og ikke til en ovennævnt lokalitet. Inden for landsbyen bestemmes beliggenheden med den foregaaende fæsters navn – i reglen ogsaa, naar der er tale om ødegaarde, nemlig hvor gaarden dog har været fæstet i mands minde.

De afgaaende eller sidste fæsteres navne er for det meste omhyggeligt førte, men tendensen er mod større kortfattethed end for de tiltrædendes vedkommende. Især hvor den afgaaede fæster er død, og hans navn derfor bliver optaget i den form, hvori det huskes af naboer. Saaledes udelades ofte patronymet, hvis et tilnavn foreligger, hvad enten det er et familienavn, bestillingsnavn (Jep Smed har ikke været kendt som Jep Christensen) eller et mere eller mindre smigrende »appositions«-navn, for eksempel: Lille Hans Jensen, Store Karen, Kirsten Stakkehals, Karen Tysk og Feltberederen.³⁰

Slægtskab mellem den afgaaede fæster og den tilkommende angives i en lang række tilfælde. Hyppigst overtager en søn gaarden efter faderen,³¹ men mange variationer forekommer, saaledes bror til bror,³² fader (eller moder) til datters mand,³³ onkel til brorsøn,³⁴ og den særlige gruppe, som ganske vist falder uden for egentligt slægtskab, men som for vor interesse bør henføres til »far til søn«-gruppen, nemlig de ikke helt faa tilfælde af stedfar til stedsøn, hvadenten forholdet skyldes, at den gamle fæster, da han overtog gaarden, giftede sig med en enke paa stedet og antog hendes børn som sine egne, eller han har taget sig

³⁰ Eksemplerne er hentet fra (i rækkefølge) Ishøj 1642, Holte 1654-55, Balle-
rup 1648-49 og Hvidovre 1640-41.

³¹ Et eksempel paa, at faderen i levende live overlader gaarden til to sønner er Torslundelille 1625-26. Det hænder, at en moder oplader til en søn, Gentofte 1654, Sundbyvester 1653. Nogle enker maa have holdt stædigt fast ved gaarden til deres sønner blev voksne, for paa den maade at sikre dem, og dermed sig selv paa deres gamle dage. I mange tilfælde fæster sønnen først gaarden, naar moderen er død, hvadenten det nu skyldes, at man har villet spare udgiften til stedsmaal saa længe som muligt, eller at enkerne ugerne har sluppet tøjlerne. Eksempelvis kan nævnes fra Sengeløse 1639-40, at enken Lutse Peder Bundes aaret inden sin død solgte hele to huse i byen; mon for at skaffe den for egnen meget store indfæstning på 40 daler, som sønnen skulle bruge?

³² Eksempler: Lundtofte 1637-38, Slagslunde 1640-41 og Valby 1656-57, hvor en bror til den tidligere afdøde fæster køber de andre arvinger ud. Et eksempel paa svoger til svoger er Herstedøster 1654.

³³ Nybølle 1623-24, Holte 1627-28 og Maaløv 1627-28.

³⁴ Farum 1626-27.

af andres nodstedte børn. Registrene har en del udtalte stedsonne-overtagelser, af hvilke det ses, at stedsonner ikke faar deres ny faders navn.³⁵ En sjælden gang anføres blot »son«, hvor der efter navnene maa være tale om en stedson.³⁶ Mere som et kuriosum kan nævnes et eksempel paa, at en søn har opladt til sin fader, men det er en følge af et gaardbytte mellem fader og søn.³⁷ Varianter af de nævnte muligheder for familieskifter findes, hvor den tidligere fæster kun oplader det halve af sin gaard.³⁸ Et forhold der nærmer sig familiefæstet derved, at en vis kontinuitet bevares, men hvor familieskabet med den ny fæster først kommer i stand med eller omkring fæstet, er, hvor den ny fæster ægter enken paa stedet. Eksempler herpaa er for talrige fra alle tider og steder til at enkelte skal fremhæves, men forholdet anføres saa ofte i de københavnske registre, især i den sidste del af den omhandlede periode, at man maaske har lov at regne med, at denne oplysning er konsekvent medtaget, fordi omstændighederne tyder paa, at lensadministrationen har anset det for ønskværdigt som et middel til at begrænse antallet af uforsørgede enker (hvad de giftefærdige piger saa ellers har syntes om ordningen). Som regel anføres »ægter enken«, undtagelsesvis »ægtede enken«. Naar der fæstes, uden at brylluppet endnu har fundet sted, skyldes det næppe, at den ny fæster har villet være sikker paa gaarden forinden, idet andre træk tyder paa, at lensadministrationen ikke vragede kandidater, der havde talt sig til rette med de afgaaede fæstere, men antagelig, at der ikke var hengaaet tilstrækkelig lang tid fra den tidligere fæsters død, til at enken uden at støde velanstændigheden kunne gifte sig igen. Desuden var endnu i det 18. aarhundrede trolovelsen den retsstiftende handling ved ægteskabs indgaaelse, og den kirkelige vielse kun en velsignelse af den indgaaede pagt.³⁹

Om aarsagerne til fæsterskifterne er registrene ret meddelsomme, saaledes at forstaa, at den gamle fæsters navn tilføjes en forklarende bisætning, for eksempel – »den gaard i Brøndbyvester, som Tomas Pedersen for armod frastod«, og – »den gaard i Sundbyvester, som Aage Pedersen i pesttiden fradøde«. Kun yderst sjældent savnes kommentarer, men mange udtryk er saa vage, at de kun synes medtaget fordi den

³⁵ Veksø 1622–23, Ølsemagle 1620–21.

³⁶ Emdrup 1651–52, hvor der dog kan være sket en fejlskrivning.

³⁷ Tommerup 1642–43.

³⁸ Forsynet med kommentaren: »– som N.N. ikke længer alene kunne holde.« Se afsnittet om fæsterskiftearsager.

³⁹ Georg Hansen, Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede, 1957.

stereotype indførselsformular saa at sige sidder den skrivende i haanden: – »den gaard i Herstedvester, som Søren Jacobsen tilforn havde« og lignende udtryk: brugte, paaboede og iboede siger intet reelt. At det er rutinen, der gør, at pladsen ligesom skal fyldes ud, anes, naar man sammenligner med andre len, hvor formlen er en anden, men dog en formel. For eksempel Dragsholm, hvor sætningen »N.N. fæstede M.M.s gaard i Eskebjerg . . .« er typisk, hvor man ved at sætte navnet i genitiv undgaar at maatte hæfte en bisætning paa. Og denne lille forskellighed i vanen er skyld i, at det nu vil være umuligt at undersøge aarsagerne til fæsterskifter i Dragsholm og andre len i samme periode.

Stedsmaalet anføres i en kolonne yderst til højre i registret og opgives i daler og eventuelt mark skrevet med romertal. Tallene kan være svært læselige hvad angaar tegnet for een, der skrives som »i«, ofte saa tæt paa række, at man maa stole paa antallet af prikker eller ty til sammenlægningen for foden af hver side. Af naturalier forekommer »øxen« og havre, »øxen« med aftagende hyppighed og sidste gang i regnskabet 1631-32, iøvrigt almindeligvis sammen med en sum i konstanter. Havre forekommer kun alene, fra een til fire tønder, og kun ved gaarde, der enten betegnes som øde, eller som af andre træk kan skønnes at være af ringe værdi.

Perioden spænder over de mange møntforandringer, som fandt sted i Chr. IV's tid.⁴⁰ Daleren er derfor ikke et entydigt udtryk for stedsmaalenes størrelse gennem den undersøgte periode. Møntforandringerne fra 1610 til 1619 havde karakter af en opskrivning af daleren, vel at mærke ikke i forhold til udenlandsk mønt – et bestemt bytteforhold kunne ikke i praksis paatvinges en tid, der tog penge for deres vægt og finhed –, men i forhold til skillingen. I realiteten betød opskrivningen derfor en devaluering set fra menigmands synspunkt, han som til daglig næsten kun saa kobberskillinger og i det højeste markstykker. Konsekvensen for bønderne maatte dog være begrænset af den endnu omfattende naturaløkonomi. Kun skatter og afgifter, der løb op i hele, »enkende«, dalere følte med øget vægt. De 64 skilling, som daleren havde »kostet«, fik efterhaanden navn af en sletdaler, de 80 skilling, som daleren ansattes til i 1616, gik under navnet kurantdaler, mens rigsdaleren endelig blev fastsat til 96 skilling i 1619. Med hensyn til variable afgifter, som i denne sammenhæng stedsmaalet, var virkningen for bønderne afhængig af, om lenet ville kræve, hvad det opfattede som de sædvanemæssige takster erlagt uden hensyn til den

⁴⁰ Nordisk Kultur bd. 29, s. 192-200 samt nominalregistret.

effektive forhøjelse, som dette medførte for bønderne, eller det følte sig bundet af andre hensyn – som det vigtigste, at bønderne ikke maatte give mere, end at de kunne komme paa føde og holde gaarden i drift. Det viser sig, at lenet vælger en mellemvej, hvor forandringen sker successive.

Regnskabsmæssigt viser møntforandringerne sig ved, at den officielle daler i de første aar følges som regneenhed, blot med angivelse af skillingstallet ved hvert regnskabs begyndelse. Hvor regnskabet begynder 1611 og til 1616: 74 skilling, 1616–20: 80 skilling. I regnskabet 1620–21 gaar man over til den officielle 96-skillingsdaler i hovedposterne (summarum), men vedbliver med at regne med 80-skillingsdaleren i de enkelte poster. 1621–22 er gaaet tabt. Aarene 1622–27 (hvor ogsaa 1624–25 savnes) er paategnet 96 skilling = 1 dr, men heri maa være underforstaaet hvad der for 1620–21 udtrykkelig siges, at det kun gælder for summarum, og en sammentælling viser da ogsaa et beløb i daler, som er den femtedel større, hvormed rigsdaleren overgaar den saakaldte kurantdaler. I 1622–23 er der til regnskabet første indførsel føjet et »curdr.« til beløbet. En udregning viser, at det skal gælde alle aarets følgende indførsler. De tre følgende bevarede aar gælder det samme, og til bestyrkelse heraf tjener, at man i aarene 1627–29 opfører stedsmaalene for hver indførsel baade i de kurantdaler, som beløbene erlægges i, og i beløbet omregnet til rigsdaler, som selvfølgelig bliver meget uhandlelige tal. For eksempel er 10 curdr lig med 8 rdr 1 mark og 8 skilling, og 14 curdr lig med 11½ rdr og 16 skilling! Dette viser, at man har ulejligen sig med at tage hensyn til bøndernes konservatisme og til eget brug (og revisionens) gennemført en parallel-opstilling efter den ny officielle regnemaade. Denne opstillingsmaade følges imidlertid ikke videre end til regnskabet 1629–30, hvor hver indførsel kun har eet beløb, vekslende betegnet som curdr og blot dr. En efterregning viser, at der overalt menes kurantdaler. 1630–31 har igen den parallelle opstilling af beløbene, nu mindre konsekvent, idet der visse steder kun anføres curdr, andre kun dr, hvad en udregning viser nu staar for rigsdaler! Her træffes ogsaa for første gang udtrykket sletdaler for den gamle 64-skillingsdaler.

Begyndende med 1634–35 faar opstillingen den form, den beholder perioden ud. Alle beløb tilføjes den daler-art, i hvilken de har været aftalt og erlagt. Herved kommer kolonnerne til at frembyde en broget blanding af rigsdaler, kurantdaler og sletdaler og mister en del i overskuelighed, men for den regnskabsførende har det været en fordel, at

han nu kunne lægge alle beløb i samme daler-værdi sammen og nøjes med at omregne to beløb, nemlig sletdalerne og kurantdalerne til rigsdaler og dertil føje rigsdalerne, i stedet for at omregne hvert enkelt beløb. Hvad der har været bestemmende for, hvilken daler-værdi stedsmaalene er aftalt i, kan ikke ses, sletdaler kan udmærket være store beløb og rigsdaler smaabeløb, ja, helt ned til en halv. Heller ikke har visse egne holdt mere fast ved de gamle enheder end andre. Forklaringen maa derfor være den enkle, at de flere møntværdier har givet mulighed for en mere graderet skala af runde summer. Efterhaanden bliver rigsdaleren dominerende, omkring 1639-40, og efter det tidspunkt er nogle summer tydeligt omregnet fra kurantdaler, men ogsaa i 1650erne træffer man de andre enheder. I tabellerne nedenfor over stedsmaalenes højde er alle beløb omregnet til kurantdaler indtil 1639-40, hvorfra alt er omregnet til de nu dominerende rigsdaler.

Den sidste kategori af oplysninger er de mere lejlighedsvis tilføjelser. Disse kan være betingelser for, at den ny fæster kan beholde gaarden, for eksempel, at han bygger gaarden op inden en vis frist, eller at han gifter sig med enken.⁴¹ De kan ogsaa fortælle om begunstigelser, for eksempel frihed for landgilde i et tidsrum eller løfte om tømmer til byggeri. Disse grupper af oplysninger er kontraktlige forpligtelser. En sidste gruppe har interesse for lenets egen forvaltning som kommentarer til stedsmaalets (som regel ringe) størrelse, og omhandler mest fæsterens egen situation, om han er »af ringe middel« eller han »ægter enken med mange smaa børn«, men ogsaa gaardens tilstand, dens gæld(!) eller høje skyldsætning.

Bortfæstningen og stedsmaalsregistrenes tilblivelse

Til en vurdering af registrene som kilde hører et forsøg paa at klarlægge, hvordan de er blevet til. Som nævnt rummer de oplysninger af forskellig art og med forskelligt formaal. Deres raison d'être er rentekammerets krav paa indtægterne paa kongens vegne ved krongodsets bortfæstning – lensmandens 10 % fraregnet. Andre oplysninger kunne

⁴¹ Til tider anvendes udtrykket »med condition, at han ægter enken.« Man kan ikke skelne mellem, hvornaar den ny fæsters giftermal med enken anføres som undskyldning for et relativt lille stedsmaal og saaledes er at betragte som en meddelelse fra ridefogden til lensmanden (og revisionen, selv om den aldrig synes at gøre ophævelser over for smaa stedsmaal), og hvornaar det anføres for, som i det sidst citerede tilfælde, at fastslaa til eventuel senere dokumentation sammenhængen mellem gaardfæstet og giftermålet.

i og for sig være rentekammeret ligegyldige, maaske med undtagelse af navnene paa de ny fæstere, som dog ikke egentlig giver nogen garanti for regnskabernes fuldstændighed. Af de øvrige oplysninger tjener de fleste lenets egen administration, nemlig fæsternavnene til identifikation af gaardene og som korrektiv til jordebogen, fæstets betingelser til paamindelse ved de følgende ydelser af landgilde og arbejdspræstationer. Tilbage bliver nogle træk, som hverken lensmanden eller skriveren har nogen interesse i at erindre sig, men som kun tjener til orientering i øjeblikket, eller som blot er reminiscenser af bortfæstningens procedure. Som vi har registrene, er de klart renskrifter. Hvad de er renskrifter af, skal søges udfundet i det følgende.

Bortfæstningen kræver et stedligt syn, hvor ridefogden eller hans medhjælper vurderer gaardens tilstand. De hyppige bemærkninger om mangler ved jord og bygning kan næppe være noteret blot paa den ny fæsters udsagn.⁴² Ridefogdens tilstedeværelse synes at være en forudsætning for hvert fæsterskifte.⁴³ Men sker forhandlingerne paa stedet, saaledes at ridefogden faktisk turer rundt i alle lenets kroge med jævne mellemrum? Datoerne viser, at der ofte skiftes flere gaarde og huse samtidig i samme sogn. For eksempel: 1629 29/10 fæster 4 i Glostrup sogn, 1630 18/3 fæster 5 gaarde og huse i Værløse sogn og 1630 28/3 fæster 3 i Maglebylille og 3 i Tommerup. For saa vidt har man lov at forestille sig et lokalt møde mellem ridefogden og vordende og afgaaende fæstere, og alligevel fæstes undertiden paa de samme datoer enkelte gaarde i andre landsbyer. Til de nævnte kan føjes: 1629 29/10 fæstedes ogsaa en gaard i Tommerup, 1630 18/3 fæstedes desuden en gaard i Vigerslev og 1630 28/3 fæstedes desuden en gaard i Husum

⁴² Naar bønderne paa tinge tiltales for bygfæld, er det ridefogden selv, der optræder paa kongl. maj. vegne. Men det er sognefogdernes pligt at paaminde landsbyernes beboere om vedligeholdelser af bygningerne, og egentlig hæfter de selv for tilstanden; det synes blot sjældent at faa praktiske følger, da det vel laa over deres økonomiske evne. En enkelt sag herom findes dog i Sokkelund herreds tingbog 1627, trykte udgave, s. 257.

⁴³ Helt ekstraordinært er, at lensmanden selv bortfæster, som han ses at have gjort i et par tilfælde. F. eks. 1619–20: »Peder Bunde i Sengeløse blev bevilget af slotsherren en fjerding af Niels Mikkelsens jord for 5 dr.« Det angives ikke, hvad der er blevet af Niels Mikkelsen, men rgsk. 1618–19 viser, at han har opladt sit hus. Ligeledes 1622–23: »Hr. kansler har bevilget Jørgen Bunde (tingmand) som boede udi Husum og gaarden der for ham afbrændte, en øde gaard i Brønshøj og frihed for ægt og arbejde paa nogen tid lang – ingen indfæstning.« Samme Christian Friis bevilger 1622–23 et hus i Ganløse til skolestue uden indfæstning! Noget tyder paa, at det har kunnet betale sig i hans tid til at gaa lige til tops. Det forekommer ikke under andre lensmænd.

og en i Brøndbyvester. En mand til hest eller vogns kunne ikke let overkomme at føre forhandlinger i Husum, Brøndbyvester og Tommerup paa samme dag, lige saa lidt som i Værløse og Vigerslev, tilmed i et ærinde, der lige saa godt kunne forrettes den ene dag som den anden. Der er da den mulighed, at ridefogdens hjælper har været kompetent til at tage stilling til fæstespørgsmaal paa egen haand, men det forekommer mere sandsynligt, at denne har ledsaget og bistaaet fogden paa hans rejser.⁴⁴ I hvert fald tyder visse udtryk paa, at den, der ved forhandlingerne og aftalerne har taget notater til senere brug, snarere er vidne til samtalerne, end egentlig deltager: I en indførsel fra 1648-49 omtales ridefogden i tredje person!⁴⁵ Hvadenten bonden skulle have tiltalt ham som »ridefogden« eller ej, er det dog udelukket, at denne skulle have nedskrevet det uforandret. Fra 1654-55 stammer udtrykket, at en bonde er »bragt til at give« saa og saa meget af en gaard – også naturligere at skrive for en tilskuer, end for en forhandler.⁴⁶

Saavidt jeg kan se, forener man bedst de to tilsyneladende modstridende vidnesbyrd om forretningsgangen – datoerne kontra nødvendigheden af fogdens tilstedeværelse – ved at antage, at ridefogden virkelig har rejst rundt i lenet (og i betragtning af dettes udstrækning velsagtens et par dage ad gangen, hvor bønderne havde pligt til at beværte ham) og har truffet aftalerne paa stedet efter syn og forhandling, og herunder har han og hans medhjælper gjort optegnelser om vilkaar og eventuelle begunstigelser, samt fastsat stedsmaalets størrelse og kommentarer dertil. Visse steder er ordlyden fra de mundtlige forhandlinger sluppet uændret fra notaterne til registrene, selv om der maa ligge et tidsrum imellem notaterne og pengenes erlæggelse samt indførelse i regnskaberne. Udtryk som »stedsmaalet, som han deraf kan formaa at udgive, eftersom han betaler en hel hob børnegods...«⁴⁷

⁴⁴ Af Kalundborg lens regnskaber fremgaar det, at i den fjerneste del af lenet, Samsø, har en stedlig skriver været beføjet til at bortfæste jord, mens i det øvrige len ridefogden har forestaaet bortfæstningen; paa Samsø gør det særlige forhold sig gældende, som nævnt, at bønderne traditionelt ejede deres bygninger, og skriveren har da blot at anføre, hvor mange pund jord den og den har fæstet. Da fæsterne i Københavns len kommer til at eje deres bygninger i 1623 slipper lensmanden derimod ikke deres tilstand af syne.

⁴⁵ »Aage Jensen fæste den gaard i Værløselille, hans svoger Peder Madsen sig paa skifte frasagde og den ikkun paa et aars tid beboede. Jens Aagesen i Bagsværd haver stragt [givet tilsagn om] han til ridefogden at være holden for alt, hvis der kan paakomme...«

⁴⁶ Christian Worm, Husum.

⁴⁷ Christen Mikkelsen, Stenløse 1652-53.

eller »han begærer at maatte indtegnes til fæste og anlover at give stedsmaal efter yderste formue...«⁴⁸ har begge en duft af øjeblikket, mens den derefter indførte sum ifølge regnskabets karakter ikke blot kan være et løfte, men maa være betalt senere, paa et tidspunkt da kvittering udstedes. I et par perioder forekommer fæstere, som ikke har kunnet (eller skullet) betale stedsmaal, før de havde vist, at de kunne blive ved gaardene. Deres stedsmaal indføres under de aar, de blev betalt, og ikke i det aar, de antog gaardene – altsaa ser man, at lenet ikke »lagde ud« for de ny fæstere i sit mellemværende med kronen. Usandsynligt er det ogsaa, at bønderne skulle have disse for dem betydelige beløb parat i rede penge til ridefogdens besøg. Disse forhold peger altsaa paa et senere fremmøde hos fogden eller skriveren, formodentlig paa slottet,⁴⁹ hvor fæsteren betalte og fik sin kvittering – maaske i overværelse af lensmanden, skønt han har sat sig uendelig faa spor i kilderne – og det er da denne kvitterings datering, der regnes for fæstets indgaaelse og som indtil 1630 medtages i registrene. At slotsskriveren ikke blot førte lenets interne regnskab, men ogsaa havde med bønderne at gøre, derpaa tyder baade den ham tillagte skriver-skæppe af hver bondes landgildekorn og det skudsmaal som den afgaaende skriver Jep Skov faar paa Sokkelund herredsting, nemlig, at »hvad de [bønderne] med ham havde at bestille paa kongelig majestæts vegne, haver de straks bekommet god besked paa... og heller havde [de] set, de ham beholdet havde, end miste«. ⁵⁰ Et indicium for at ridefogden ogsaa har været tilstede paa slottet, naar de vordende fæstere var tilsagt, er, at en sammenligning mellem de tre herreders tingdage og registrene tyder paa, at der ikke har været fæstet paa tingdage, hvor ridefogden ifølge tingbøgerne har vist sig paa tinge. Desværre kan det kun undersøges for et par aars vedkommende, nemlig fra de bevarede tingbøgers begyndelse, ca. 1625, til datoerne hører op i registrene, 1629–30.⁵¹ Hermed stemmer den paafaldende fordeling paa ugedage, som

⁴⁸ Knud Olufsen, Nybølle 1656–57. Omtalen af et løfte om betaling er ret hyppigt forekommende.

⁴⁹ Slottet og ikke ladegaardene har været »kontor« for fogden og skriveren at dømme efter visse tingbogsreferater: Sokkelund herreds tingbog 1627 20/9, trykte udg. s. 257, »Oluf Mogensen i Buddinge tager dele paa saa mange, som han haver sagt god for paa slottet for laanekorn.« Og sammesteds 19/4, trykte udg. s. 252, »Alle sognefogder skal paa lørdag møde paa Københavns slot...«

⁵⁰ Tingbogen 1629 18/6.

⁵¹ Mere end en antagelse kan det paa dette grundlag ikke blive, da ridefogden aabenbart ikke behøver at være tilstede paa tinge, men kan handle paa lensmandens vegne ved fuldmægtige. Et eksempel er Smørum herreds tingbog 1625 7/3,

fæstedatoerne viser. Det ses af en opstilling paa grundlag af aarene 1611-12, 1612-13 og 1613-14, at een dag i ugen, lørdag, er den foretrukne, idet lige ved 45 % af alle fæsteindgaaelser finder sted paa denne dag, mens de resterende dateringer fordeler sig omtrent ligeligt paa ugens øvrige dage, søndag iberegnet. Til kontrol er fordelingen ogsaa beregnet i de sidste tre aar, dette lader sig gøre: 1627-28, 1628-29 og 1629-30, og fordelingen viser sig at være den samme, med 41 % om lørdagen og en iøvrigt jævn fordeling, blot er søndag nu ikke repræsenteret. Resultatet ændrer sig ikke, hvis husfæster medtages.

Noget tyder altsaa paa, at lørdag var »kontortid«, hvor man kunne faa foged eller skriver og maaske lensmanden i tale. Naar der alligevel er mange undtagelser, hænger det velsagtens sammen med, at fogden ved sine forhandlinger ude i landsbyerne i hvert enkelt tilfælde har givet besked om, hvornaar fæsterne belejligst kunne modtages. Desværre rummer registrene i de aar, hvor datoer er medtaget, ikke indførsler, som er foranlediget af et spontant fremmøde, saadan som det i et par tilfælde senere er sket. Men allerede det anførte, støttet af en oplysning fra Ølstykke herreds tingbog,⁵² tyder paa den faste kontortid. I adskillige tilfælde, hvor fæster er indgaaet paa andre af ugens dage, findes i samme uge desuden indførsler om lørdagen.

Kvitteringen for stedsmaalet har fæsteren faaet udleveret som bevis for sin adkomst til at bruge gaarden. Naturligt nok er ingen saadanne bevaret i lensregnskaberne, heller ikke i kladder eller udkast, da man jo maa erindre, at hvad vi kalder lensregnskaberne ikke er lenets egne papirer, som den daglige forretningsgang har affødt, men (naar bortses fra kvitteringsbilag fra leverandører m. m.) i hovedsagen kun hvad lensmanden skulle staa til regnskab for over for rentekammeret. Fæsterens kvittering kaldes i samtiden stedsmaalsseddel. Af herredstingene og centraladministrationen anerkendes stedsmaalssedlen som bevis i tvivlstilfælde. Ordet fæstebrev, som senere vinder hævd, kan træffes i kancelliets brevbøger,⁵³ men er i registrene kun truffet en enkelt gang

hvor det hedder, at »Anders Rasmussen paa ridefogdens vegne lod føre vidnesbyrd.« Man kan saa heller ikke være sikker paa, at han personlig har været til stede, hvor han ellers nævnes som part i sager, undtagen hvor han omtales som handlende aktivt. For eksempel Smørum herreds tingbog 1626 21/2 »Ridefogden Knud Jørgensen indbringer og begærer dom over . . . N.N. i Herstedøster.«

⁵² 1625 15/3: »Ole Hansen i Bringe bepligter sig at fæste det hus, han ibor til lørdag under hans mandhelg.« Tingdag i Ølstykke herred er tirsdag, saa der er ikke blot tale om en sædvanlig frist!

⁵³ Stempelforordningen 1657 nævner fæstebreve som afgiftsobjekt, saa betegnelsen er i hvert fald almindelig kendt.

om fæste af kirketiende i forbindelsen »efter det medgivne fæstebrevs videre formelding«. ⁵⁴ Lad være, at det omtalte fæstebrev har rummet flere detaljer, end det var nødvendigt for et gaardfæste, saa mener jeg dog at kunne paavise, at fæsterens kvittering har været andet og mere end blot en nota, og at den ikke principielt har adskilt sig fra senere kendte fæstebreve.

Registrene, som vi har dem, er blevet til paa grundlag af kopier af fæstebrevene. For det første at dømme ud fra rækkefølgen. Det er langt lettere at indordne indførslerne landsbyvis, hvis man først kan lægge løse breve i den rigtige orden. Var der i stedet tale om løbende notater i en bog, ville en omskrivning landsbyvis automatisk medføre kronologisk rækkefølge inden for hver landsby, og af en saadan er der ingen spor, ja, flere indførsler paa samme dag i samme sogn kan endda staa adskilt af andre datoer. Et par gange kan det ses, at en lille gruppe er blevet glemt efter at renskriften er begyndt, og en landsby kan saaledes komme til at optræde to gange. At registrene er blevet til paa grundlag af kopier, ses for det andet af de kommentarer, som ikke tjener noget formaal for administrationen, men er løbet skriveren i pennen, fordi han har fæstebrevet foran sig, da han udfærdiger kopien til lenets eget brug, den som danner grundlag for registrene, naar regnskabstiden nærmer sig. Hertil hører den ret almindelige kommentar »at besidde og forbedre efter recessen« ⁵⁵ og andre indskærpelser af pligter, som »at give kongl. maj. sin rettighed«, og at »give og gøre«. ⁵⁶ Der er intet, der antyder, at de tilfælde, hvor saadanne reminiscenser er sluppet med i registrene, paa nogen maade skulle adskille sig fra alle andre fæster, og der kan ikke være tvivl om, at fæstebrevene har indeholdt de i recessen nedlagte vilkaar for fæste, i lighed med senere tiders fæstebreve, hvad der er den eneste rimelige forklaring paa, at saa helt selvfølgelige oplysninger findes i det materiale, der er en meddelelse fra lenet til rentekammeret. Denne tilblivelsesmaade stemmer ogsaa med, at virkelig specielle vilkaar er kommet med: begunstigelser, »conditioner« og neutrale aftaler. ⁵⁷ Endelig støttes denne opfattelse af de

⁵⁴ Ishøj 1637-38.

⁵⁵ Eksempler: Niels Jørgensen, Slagslunde 1652-53. Ligeledes, gældende husfæste: Hans Olsen, Torslundelille 1652-53.

⁵⁶ Bror Adsersen og Hans Joensen, Nærum 1641-42.

⁵⁷ 1636-37 er anført et fæste i Ishøj, hvor »Bent Smed skal have hans fri kørevej over hjørnet af hans [den ny fæsters] pilehave . . .« Man kan tænke sig, at Bent Smed har haft vanskeligheder med gaardens forrige fæster om færdselsret, og er mødt op, mens ridefogden var i byen for at sikre sig, at hans ret bliver fastslaaet skriftligt. Et lille morsomt træk for os at støde paa, men højdepunktet af, hvad der kunne være rentekammeret ligegyldigt!

helt smaa træk, som naar en landsby efter at være nævnt flere gange i træk pludselig bestemmes som »paa Amagerland« – eller brugen af ordet »sammesteds«, der henviser til fæsterens oprindelige bopæl og ikke til den forrige indførsels lokalitet.

I retslig henseende er der ingen tvivl om, at fæstet først var en kendsgerning, naar indfæstningen var betalt. I ganske faa tilfælde vises dog den imødekommenhed, at fæsteren faar lov at betale stedsmaalet i et par rater. Ditlev From i Slagslunde fæster en gaard og to ødegaardsjorder paa en gang i 1649-50 og betaler 100 sletdaler straks og 16 rdr det følgende aar. Samme aar fæster Jens Pedersen i Vallensbæk en gaard og betaler 20 rdr straks og det følgende aar andre 20. Flere eksempler findes ikke i perioden, og fælles for disse to er, at de er velstaaende folk.

Men hvor lang tid kunne der hengaa mellem aftale og erlæggelse? Bøndernes eller rettere de fæstesøgende karles betalingsevne var vel størst om efteraaret, men det synes ikke at afspejle sig i fæsterskifternes fordeling over aaret. Heller ikke synes den officielle skiftedag 1. maj at betyde noget i praksis.⁵⁸ Naar registrene har »N.N. udlovede til fæste...« er det en vending fra forhandlingsnotatet paa stedet, og man kan ikke deraf udlede noget om henstand længere end til mødet paa slottet. Naar flere fra samme landsby betaler samme dag, kan der ikke være tale om nogen henstand. Hvis det var almindeligt, at fæsterne kom og betalte, naar det passede dem, ville det næppe have givet anledning til nogen særlig kommentar i de par tilfælde, hvor vi ved det gik anderledes end aftalt.

»Peder Jørgensen kommen til den gaard i Husum, som Oluf Klovtofte af-døde fast i største armod, og deraf fæste 30 rdr, som han ikke havde middel til at udgive, men begærte dag paa dem til han fik høsten. Blev bevilget og døde fra imidlertid i pesten og var saa forgældet, saa man ikke kunne faa fuld landgilde, langt mindre af fæsten videre, end til 18 sletdaler, som er... 12 rdr.«⁵⁹

⁵⁸ – Hvis den da er andet, end et kongeligt paahit. En forordning om rettergang i Jylland omtaler en opladelsesmaade saaledes: »Efterdi med fardage paa adskillige steder, adskillige skik og sæder haver været... da skal forholdes her-efter, at hvilken bonde, som vil flytte fra sin gaard eller bolig, skal opsige sit fæste efter lovlig kald og varsel 3 næste tingdage... fra St. Hans og 4. tingdag tage det beskreven, og da maa bonden til 1/5 dernæst efter flytte...« Secher VI, 1654 11/7. De andre emner, forordningen behandler, tager sigte på jyske forhold, men da den er indført i Sjællandske registre og den netop tilstræber ensartethed, tør man nok tro, at den er tænkt gælde for Sjælland ogsaa. Men tilsyneladende har den ikke haft nogen virkning, selv om en saadan ville være vanskeligere at spore sidst i den omhandlede periode, hvor registrenes indførsler ikke er daterede.

⁵⁹ 1654-55.

»Laurids Sørensen fæste den gaard i Brøndbyvester, Hans Andersen fra-døde, lovede til fæstning 15 cur dr, hvilke han ikke havde i formue af udgive, thi stakket efter, han gaarden havde fæst, faldt husene derpaa neder, for-medelst tømmeret var forraadnet . . . [tom plads].«⁶⁰

Den uheldige Laurids Sørensen er altsaa mødt paa det aftalte tids-punkt med sin jammer og har haft held til at bevæge foged og skriver, og maaske lensmanden selv, til at eftergive ham indfæstningen, da han jo nu stod for at skulle bygge gaarden op. Det bemærkelsesværdige er, at indførslen sker, selv om der ikke bliver nogen indtægt at føre til regnskab. Saadanne tilfælde, hvor fæsterens vilkaar ændredes, eller han døde, maatte nødvendigvis være langt talrigere, hvis henstand var al-mindelig, eller hvis der normalt gik nogen tid fra aftale til betaling.⁶¹ De to eksempler tyder paa, at den mundtlige aftale, som nedfældet paa stedet, binder bonden, idet den førstes arvinger ikke kan unddrage sig stedsmaalet som gæld paahvilende boet, og den anden saavidt ses ikke søger at unddrage sig aftalen. Det hænder en sjælden gang, at aftale-indgaaelsen i praksis omtales som fæste,⁶² men det korrekte udtryk er at »antage til fæste« eller »tage ved en gaard«.

Tre gange i løbet af perioden griber lensmanden til ekstraordinære forholdsregler i sin bortfæstningspolitik ved at lade en gruppe fæstere faa udsættelse til det følgende regnskabsaar. Regnskabet 1631-32 ind-ledes saaledes: »Er oppebaaret af efterskrevne til stedsmaal af de gaar-de og huse, som dem blev stedt og fæst udi næstforleden aar og be-daget formedelst deres armod at udgive dette aar.« En langt større gruppe er indført i 1636-37 under overskriften: »Herforuden er oppe-baaret dette og næstforleden aar, som er bortfæst anno 1634 og 1635.« Den første gruppe omfatter 7, den sidste 121 fæstere. Fællespræget ad-skiller sig ikke fra de øvrige indfæstninger i de omkringliggende aar, ja, gaardenes stedsmaal ligger snarere i overkanten af aartiets gennem-snit, og den forklaring er mulig, at henstanden har tjent som tilskyn-delse for fæsterne til at antage højere krav fra ridefogden. Der er iblandt

⁶⁰ 1627-28.

⁶¹ Fordi man nemlig maa forudsætte, at stedsmaalet trods saadanne omstændig-heder skulle betales og derfor ville blive inddrevet ved udpantning eller andre midler, men af saadanne findes ingen spor i regnskabet eller de gennemgaaede tingbøger.

⁶² Som det sker i ovenstaaende citat, men under særlige omstændigheder. Et fjernt hentet eksempel fra Skivehus, 1645-46, lyder: »Jep Bertelsen . . . eftersom han fæste førend fjenderne indfaldt, og gaarden nu er i armod, og ikke kan be-kommes videre deraf end . . . 8 dr.«

dem meget faa ødegaarde, og opladelsesaarsagerne tyder ingenlunde paa særlige vanskeligheder som forsiddelser og rømninger. Hermed er det blot ikke forklaret, at saa mange huse (70) figurerer i gruppen, og det er stadig muligt, at denne gruppe forsinkede indførsler skyldes faktorer af anden art end rent økonomiske, som kilderne ikke kan forklare.

Ved den tredie gruppe forsinkede indfæstninger er der derimod ingen tvivl om baggrunden. Registret for 1651-52 meddeler efter de normale indførsler: »Endnu oppebaaret af efterskrevne, som i den besværlige tid udi forleden aar haver taget ved gaarde, og bares tvivl om, at de kunne blive ved gaardene eller nogen fæste af dem kunne bekommes, forinden man saavidt som efterfølger haver hos dem tilvejebragt: . . .« Herefter følger 9 gaarde og 1 hus. Alle gaardene med een undtagelse betegnes som øde. Men her er ikke tale om egentlig henstand, idet fæsterne overhovedet kun har været i stand til at betale, hvis de fik gaardene nogenlunde i drift. I erkendelse heraf har lenet søgt at opmuntre dem med, at de intet skulle skylde, hvis dette mislykkedes for dem. Kommentarerne er igen notater fra den mundtlige aftale, thi de er gentagelser af overskriftens indhold, men uden verbaloverensstemmelse og derfor med individuelt forlæg. Og de lyder for eksempel: »Niels Nilausen soldat antog en ødegaard i Vridsløselille med condition, om han kunne blive ved, skulle han give k.m. 6 rdr.« »Jens Nielsen kom til en ødegaard i Ledøje paa forsøgelse, om han kunne blive ved og da give til gaarden kendelse 2 rdr.« »Olle Jensen med armod antog 1/2 gaard i Rødovre med vilkaar, om han kunne blive ved, skulle han give deraf, som nu er betalt, 4 rdr.«

I denne gruppe findes det eneste tilfælde i hele perioden, hvor et beløb figurerer, selv om det siges ikke at være betalt, men i betragtning af dets placering i disse særlige omstændigheder, samt at det staar lige som med en undskyldning, vil jeg mene, der her er tale om undtagelsen, der bekræfter reglen: at alle i registrene indførte stedsmaal *er* betalt, uanset kommentarer som »udlovede«, »skal give« og lignende.⁶³

⁶³ Heraf kunne man maaske slutte omvendt, at de, der efter at være antegnet til fæste ikke kunne betale, heller ikke har sat sig spor i regnskaberne, men naar man tænker paa, at fogden maa have sikret sig paa stedet, at den ny fæster har været i besiddelse af eller dog har kunnet rejse det nødvendige beløb, forekommer det ikke sandsynligt, at registrene skulle være mangelfulde af den grund. En antydning af, at en udlovet, men ikke betalt indfæstning kunne virke som en behæftelse paa gaarden ses i Øvre Øvre (nu Rødovre) 1613: »Jens Christensen fæster den gaard, Mikkell Jensen oplød, og formedelst skal han udgive den forrige fæstning, blev den ham undt for 2 dr« – en antydning, fordi det ikke kan udelukkes, at det er Jens Christensen selv, der skylder fra en anden gaard. Hvis

Indførelsen lyder: »Søren Hjulmand kom til den øde gaard i Buddinge, som Jens Svendsen oplod, som to aar havde standen øde, og om han kunne blive ved, skulle han give kongl. maj. til kendelse, som dog ikke endnu er betalt, dog alligevel til regnskab... 2 rdr.« Fogden har haft tillid til, at fæsteren kunne betale, og for at faa regnskabet over denne særlige gruppe ud af verden har han undtagelsesvis ført fæsteren ind for tidligt. Samme Søren Hjulmand ses da ogsaa at være blevet ved gaarden de følgende aar.

Fæstedatoerne giver anledning til at spørge, hvordan fæsteindgaaelser fordeler sig over aaret. En analyse af materialet for aarene 1611-12, 1612-13 og 1613-14, samt for aarene 1627-28, 1628-29 og 1629-30 viser en jævnere fordeling, end man maaske skulle vente ud fra bøndernes sæsonbetonede arbejde, da jo aarets kredsløb især for agerdyrkingens vedkommende kan ses som en aarlig investering. Resultatet meddeles herunder:

Januar.....	14	5 %	Juli.....	10	4 %
Februar.....	27	10 %	August.....	14	5 %
Marts.....	47	18 %	September.....	21	8 %
April.....	25	10 %	Oktober.....	42	16 %
Maj.....	17	7 %	November.....	20	7 %
Juni.....	17	7 %	December.....	9	3 %

Hvad materialet kan bære, kan udtrykkes saaledes, at maanederne marts og oktober hver har over 15 % af fæsterskifterne, hvorefter følger februar og april med ca. 10 % og de øvrige maaneder med under 10 %, lavest december. Altsaa en vis koncentration om foraar og efteraar. Af en mere eller mindre fast skiftedag ses ingen spor.⁶⁴ Det synes, som om det gunstigste tidspunkt ud fra selve gaardens drift ikke har været afgørende for dem, som selv har kunnet vælge tidspunktet. Da ingen vel gerne rejser fra den høst, han har set nærme sig, maa der væsentlige grunde til for at forklare spredningen.

Holder man de gaardskifter ude, som skyldes den gamle fæsters død, forandrer billedet sig ikke mærkbart, men iøvrigt maa de afdøde fæ-

det sidste var tilfældet, skulle han dog have fæstet en ny gaard, uden at have kunnet betale den gamles stedsmaal, og det forekommer ikke sandsynligt.

⁶⁴ Den i Christian III's reces nævnte »rette fardag«, nævnt i forbindelse med retsgrundlaget, er der ingen levn af; den kan have været identisk med den i forordning af 11/7 1654, note 17, nævnte 1. maj, som jo var skæringsdag for lenets eget regnskab. Osterrøn Veylle medtager den »rette fardag« under stikordet »bonde«, hvad der viser hvor lidt han sammenlignet med Arent Berntsen kender til praksis.

steres enker lige saa fuldt have været i stand til at afvente et sædvanebestemt tidspunkt paa aaret, som de fæstere, der agtede at gaa af, fordi de følte sig for gamle til at klare arbejdet.

Spredningen maa forklares ved den maade, hvorpaa fæsterskifterne i praksis foregik. Naar undtages, at lensadministrationen undertiden tog initiativet og lod ubesatte gaarde fæste (mere eller mindre frivilligt), hvorved ridefogden naturligvis bestemte tidspunktet, samt de færre tilfælde af dom om forsidelse, staar tilbage den især i den tidligere del af perioden dominerende gruppe, hvor en ny fæster er for haanden i det øjeblik, den gamle gaar af (eller, efter hans død, enken oplader). Dette maa tænkes at foregaa paa lokalt initiativ helt uden lenets medvirken. Det ville være en daarlig idé for en fæstesøgende karl at gaa til ridefogden og spørge, hvor han kunne faa en fæstegaard, da han sandsynligvis ville blive sat til en forsømt eller højt skyldet gaard, om ikke til en helt øde, hvis han havde for lidt at give. De fleste ny fæstere, hvis de da ikke netop overtager faderens gaard, kommer ikke længere borte fra deres ny sted, end at de har kunnet kende til eller spørge sig til den gamle fæsters ønske om at gaa af, eller i andre tilfælde har hørt om fæsterens død. Den aldrende fæster eller hans enke har haft stor interesse i at finde en eftermand at forhandle med om vilkaar for eventuel aftægt, om betaling for bygninger (efter 1623), besætning og redskaber – i enkens tilfælde tillige, om der var udsigt til giftermal for hende selv eller en datter. I modsætning til situationen i 18. aarhundrede, hvor en fæstegaard i princippet betyder et komplet produktionsapparat, som skal efterlades som det forefindes, er en gaard i denne periode kun jord og bygninger, daarligt nok med mur- og nagelfast inventar.⁶⁵ Disse forhold gør, at skiftet i 17. aar-

⁶⁵ Det fremgaar af skifteprotokollerne, som bliver indført i denne periode (Johan Jørgensen: Skifter og testamenter, DHF's haandbøger, 1968), at selv mere stationært inventar som bryggekedler, bistader og kakkelovne var personlig ejendom, der regnedes til løsøre. Der kunne endda opstaa strid om, hvorvidt en fæster havde lov at tage vinduesruder, hasper og hængsler med sig, naar han flyttede, Sokkel. hrd. tingb. 1631 27/10: »... Niels Normand svarede... at han de 27 dr haver oppebaaret, og derfor haver han solgt og afhændt huset... men vinduerne dem har han inte solgt ham, men huset alene.«! At saadanne spørgsmaal ikke blot forekommer under bygningsejet, ses af lignende eksempler fra Universitetets gods. F. eks. samme tingbog 17/11: »Nok er bortført 5 vinduer af stuen og kammerset.« »Dertil svarede Laurits, at det var hans egne, og der er endnu 4 igen, som og er hans.« Til andre mangler svarer han, at det var hans egen dør, som hængte for kammeret, og der var ingen lo, før han selv satte en... o.s.v. Retten hævder det princip, at bygningernes udstyr skal efterlades som det var, ikke som det burde være – dette ikke at forveksle med egentlig

hundrede bliver en langt mere kompliceret affære fæsterne imellem, og det spiller derfor en langt større rolle for den afgaaende fæster, om han kan finde en efterfølger, med hvem han kan komme overens, end paa hvilken tid af aaret det er. Sæden paa marken og de halvfedede dyr kunne gøres i penge som alt det andet, hvis den ny fæster havde tilstrækkelige midler til sin raadighed. Stedsmaalsregistret taler lejlighedsvis om, at initiativet er kommet fra den ny fæster, nemlig med udtrykket, at han har »afmindet« den gamle fæster gaarden, og efter bygningsejets indførelse naturligt nok om et egentligt køb og salg, selv om handelen kun omfatter bygningerne.⁶⁶ I hvert fald er det almindeligt, at ny og gammel fæster har fundet hinanden, inden sagen bringes for ridefogden, for aftalerne imellem dem synes at kunne sluttes uden forbehold for, at den ny fæster nu ogsaa bliver godtaget af ridefogden. Udtrykkene »for ham afstod« og »for ham oplod«, som er meget almindelige, viser, at sagen er bragt i orden set fra fæsternes side. Der findes som nævnt ingen antydning af, at fogden har vraget en fæstesøgende, men derfor kan det ikke udelukkes, at det har fundet sted, da det jo kun kunne være kommet til vor kundskab gennem en af de tilfældige kommentarer. Fogdens accept har været saa selvfølgelig, at man kunne indgaa kontraktlige forpligtelser inden »fæstebegæringen«.⁶⁷ Man skulle synes, at fæsteren derved satte sig i en ugunstig forhandlingsposition, naar stedsmaalet skulle fastsættes, men det kan aabenbart ikke have spillet nogen rolle af betydning. Efter 1623 var fogdens krav begrænset i teorien af forordningen om bøndernes eje af bygningerne.

Men kan man saa, naar parterne kan finde hinanden, regne med, at de ikke undertiden har foretaget skiftet uden ridefogdens medvirken? Hvis den ny fæster var en allerede paa gaarden værende karl, hvad der af og til har været tilfældet, eller søn af den gamle fæster, kunne

bygfæld, der under alle omstændigheder skal gøres rede for. Den anklagede faar lov at tage ruderne med sig, eftersom han kan bevise, at han i sin tid fæstede huset uden ruder – noget køberen dog nok burde være gjort opmærksom paa.

⁶⁶ Rafael Smed, Solrød 1636–37. Lignende »lod sig arminde« Jesper Jørgensen i Smørumovre 1640–41, »afhandlede«, Espen Lauridsen, Stokkerup 1640–41.

⁶⁷ »Jep Pedersen fæster den gaard i Ovre Ydre, Hvidovre, som Jep Nielsen for ham oplod efter kontraktens formelding . . . 22 dr«, 1626–27 7/8. Slaar man efter i tingbogen, finder man, at kontrakten først er blevet tinglyst, »læst og paa-skrevet«, 1628 31/7, men selve kontrakten er affattet inden fæsterskiftet fandt sted, nemlig 1626 2/8, udfærdiget af parterne med slotsfogden Hans Malcker som vitterlighedsvidne og underskriver. I betragtning af, at de to fæstere ikke har egentlig underskrevet, men sat deres bomærker under brevet, maa man tro, at slotsfogden ogsaa har ført kontrakten i pennen for dem.

skiftet vel nok være sket de facto nogen tid før det blev anmeldt, om ikke andet mens den unge sparede sammen til stedsmaalet og de andre udgifter (eftersom fogdens opmærksomhed næppe ville blive vakt, saalænge gaarden gav hvad den skulle i landgilde og hoveri m. m.), men naar det i øvrigt kan besvares med et forsigtigt nej, hænger det sammen med, at der nok opdages en hel snes husmænd i perioden, der har besiddet husene »ufæst«, men næsten ingen gaardbrugere. Til forskel fra hustallet, var gaardtallet nærmest uforanderligt. Det maa paa forhaand antages, at der kun var smaa muligheder for at slippe godt fra et snyderi, og vidnesbyrd herom er meget spinkle. Kun i eet tilfælde kan man tale om ond tro: »Peder Gregersen fæste den gaard i Budtinge, som han paa 6 aars tid ufæst besiddet haver . . . 20 sldr.« (1636-37) – mens et andet er mere tvivlsomt: »Anders Bertelsen Hederider fæstede den halve gaard i Valby, som Tage Skovrider havde købt af Oluf Nielsen og dog i pestens tid uden indfæstning hendød . . . 10 sldr« (1639-40). Dels fremgaar det ikke, at han var flyttet ind,⁶⁸ heller ikke, om han havde brugt jorden. »Jens Rasmussen fæster den halve gaard i Værløsemagle, som han paabor . . . 8 curdr« (1639-40). Dette sidste og lignende tilfælde kan minde om samme forseelse, men dækker i virkeligheden over, at han allerede har den ene halvdel af gaarden i fæste. Hvis der ikke var tale om en halv gaard, kunne man alligevel ikke slutte til forsinket stedsmaal, da det ogsaa forekommer, at fæstere som straf for en forseelse, restance eller lignende, nødes til at fæste deres gaard paany.

Ubenyttede jorder, fortrinsvis ødegaardes tilliggende, bliver derimod jævnlig brugt ulovligt af andre bønder. Pinligt for sognefogden er et tilfælde fra Ledøje 1653-54: »Niels Olsen fra Nybølle, soldat, fæstede den øde gaard i Ledøje, som fogden selv fjerde uden fæste nogle aar brugte . . . 12 rdr.« En anden sag 1627: »Hans Lauridsen fæster den eng i Lyngby sogn, som ligger i Maglemose, som tilforn laa til Oluf Sørensens gaard, efterdi han den ikke havde fæst, ej heller nogen landgilde deraf givet . . . 1 stud.« Maaske er øde jorder blevet ulovligt dyrkede i mange andre tilfælde, men naar der saa er kommet en fæster til stedet, er det hørt op uden opsigt. Baade lenet og den ny fæster havde interesse i, at jorden ikke groede til.

Selv om de uregelmæssigheder med gaardfæste, der kan dokumente-

⁶⁸ Hvad der er ulovligt. Jvf. sagesaldsregistret Kalundborg len 1614-15: »Jep Hansen Rasch af en gaard, for han derudi indflytte før han det for fæste begærede . . . 6 dr«.

res, er ubetydelige, tyder en minutios gennemgang af tre sognes – Farum, Brønshøj og Høje Taastrup – rækker paa, at nogle skifter er sket uden om registrene, men de faa manglende aar er nok til, at der ikke kan siges noget med sikkerhed.

I den omhandlede periode var reglerne for stedsmaalsbetaling, som de findes i recessen, fastslaaet og anerkendt fra alle sider. Nogle enkelte tilfælde, hvor en fæster maa yde nyt stedsmaal, er fundet i Københavns len, og fremgangsmaaden er i overensstemmelse med loven. Der er ikke truffet forsøg fra lensmandens side paa at gøre stedsmaalet mere indbringende end lovligt. I slutningen af 16. aarhundrede findes paa andre len tilløb til at lensmænd krævede nyt stedsmaal af alle fæstere ved deres tiltrædelse, velsagtens en skik, der stammede fra overtagelse af privatgods, men disse lensmænd har faaet en »næse« fra centraladministrationen, saaledes paa Bornholm 1579 og Dragsholm 1596. Hvad angaar enkers ret til at forblive uden nyt stedsmaal, har reglen saa vidt det kan ses været overholdt, idet en hel del kvinder staar som opladere, men saa godt som ingen som fæstere.

Tilbagebetaling af stedsmaal finder sted efter loven, naar en fæster tvinges til at forlade sin gaard (uden at have forsiddet den). I Københavns len finder nedlæggelser sted af Solbjerg, i anledning af Store Ladegaards oprettelse, af Islev,⁶⁹ ved avlsbygningen Islevhus' opførelse, og endelig af landsbyen Tange,⁷⁰ hvis jord udlægges til græsningsareal. Kun det sidste tilfælde har sat sig spor i registrene. I stedet for konstanter faar to af fæsterne hver en anden gaard i erstatning: 1618 27/8 »blev Hans Bentsen, som tilforn boede i Tange, bevilget Anders Judes gaard i Emdrup, formedelst han af fornævnte Tange var udsagt, og skal derfor ingen fæstning give.« Ligeledes 29/8, »Laurids Jørgensen af Tange fæstede den gaard i Øverød, Christen Nielsen har haft – var fra fornævnte Tange udsagt . . . ingen.« En isoleret tvangsforflytning er: 1615 12/4, »Niels Jensen fæstede den gaard i Bringe, Hans Clausen afdøde, og formedelst han oplod Kollekollegaard efter k.m. befaling for hans maj. hofskrædder Iver Pedersen, blev forn. gaard ham bevilget

⁶⁹ Ifølge præsteindberetningerne fra Ovre Øvre 1657: »Haver fordum været en by paa 7 gaarde, Islev kaldet, som alle er odelagte og des ejendom til kongl. maj. engbund udlagt.«

⁷⁰ Navnet Tange, eller Tangevang, som det efter nedlæggelsen kaldtes, er ikke fundet i Trap Danmark, ej heller paa Vidsk. Selsk. kort 1766, men i præsteindberetningerne fra Søllerød nævnes en gaard ved navn Tangegaard. Allerede 1638–39 bortfæstes »Tangevang« til en Anders Lauersen, der faar 3 aars frihed for at bebygge den igen!

for . . . 1 øksen.« Ganske vist er en okse nærmest en symbolsk sum, naar talen er om større gaarde, men det overrasker, at reglen om tilbagebetaling eller fuld erstatning ikke helt respekteres.

Bygningsejet

Et træk af fæsteforholdene, hvorved Københavns, Frederiksborg og Kronborg len udmærker sig, er det i 1623 indførte forhold, at fæsterne skulle eje de bygninger, de beboede. Hvor noget saadant eksisterede i enkelte egne af landet, var det rester af middelalderens selvejendom – hollænderne paa Amager og i Ny Hollænderby undtaget. Hvad det indebar, skal undersøges i det følgende, men først selve forordningen, der lyder saaledes i sammendrag:

27. november 1623. For at bønderne bedre kunne tiltage og med større flid og vindskibelighed bebygge deres gaarde, bevilges, at menige bønder og herredsmænd i Københavns len [ligelydende til Frederiksborg og Kronborg len] maa nyde den frihed paa de gaarde, som de bor paa, at gaardenes bygninger frit og fulkommen arveligen skulle tilhøre dem og deres arvinger, og at kongens lensmænd, hvis deres arvinger begærer at besidde gaardene, skal de være forpligtet til for en rimelig indfæstning at lade dem faa den brug i jorden og marken, som hører til gaardene, dog skulle enkerne, saalænge de sidder som enker, have den halve gaard som deres part og den anden halve part, saalænge de besidder den med arvingernes bevilling fri uden fæste i overensstemmelse med recessen, dog maa jorden ikke komme fra gaardene, eller den ene bruge en del af husene alene og den anden al avlen, men enhver skal tage halvdel, treding eller fjerding, baade af husene og ejendommen, eftersom de kunne taale og enes om at bebygge den. Hvis arvingerne ikke selv kan eller vil besidde bygningerne, må de sælge dem til hvem de vil, men denne køber skal saa tilbørlig fæste jorden. Fire samfrænder skal afgøre delingstvister.⁷¹

Den erklærede hensigt maa kunne tages for gode varer. Men tingbøgerne er desværre ikke bevaret før netop begyndelsen af 1620erne, saa man kan ikke direkte aflæse, om bygfælden over en længere aarrække har været i tiltagende. Men i hvert fald er bygningernes mangler betragtelige. Det ældste vidnesbyrd om bygningssyn er i Sokkelund herred 8. november 1621. Her finder tingmændene, at i alt 72 gaarde har

⁷¹ Forordningen citeret efter Kancelliets Brevbøger under samme dato. Hos Secher, hvor den er anbragt i tillægget til bind IV, har den faaet overskriften »arvefæste«, men ordet findes ikke i forordningen selv, og i betragtning af dens begrænsede rækkevidde og ikke mindst virkning, har jeg valgt at nævne ordningen efter dens indebyrd og ikke efter dens mindelser om beslægtede forhold andetsteds.

mangler, der bør paatales. Mange blandt dem er kun anslaaet til nogle faa daler, de højeste omkring 25 daler, og desuden betegnes 2 som næsten øde og 2 andre som øde.

Værre bliver det i 1626, da 101 gaarde betegnes som bygfældige, stadig mange med smaabeløb, men de højeste oppe i nærheden af 50 daler.⁷² Igen betegnes 4 gaarde som øde, 2 af dem ikke desto mindre beboede og 2 ubeboede. Synet i 1621 har ikke haft nogen virkning, fæsterne har ikke kunnet eller ikke følt sig tilstrækkelig truet til at gøre noget ved manglerne, og – i denne sammenhæng vigtigt – indførelsen af bygningsejet har ikke haft nogen synlig virkning i den henseende. Kronens eksperiment, for saaledes maa det forstaas, naar ordningen kun gælder tre len, der ligger nærmest de kongelige residenser, er i hvert fald paa kort sigt slaaet fejl. Blot er der faktorer, hvis vægt vi ikke kan maale; pesten i 1625 hører ikke til de værste, men hvad den har betydet, ved vi ikke.

Den forværrede tilstand af bygningerne i Sokkelund herred medfører, at synet følges af nye forholdsregler. Samme efteraar faar sognefogderne paalæg om, at »erfare om bønderne har forbedret deres gaarde efter tingsvidners indhold [og hvis ikke,] at anholde saavidt fældet vedkommer, saafremt de ikke selv vil det udlægge.«⁷³ Nu maa en del fæstere have følt, at der ikke var nogen vej udenom, for da et nyt syn holdes i februar 1627, er der »kun« mangler paa 59 gaarde, et betydeligt fald paa saa kort tid.⁷⁴ De værste tilfælde naar nu kun op paa 35 daler, hvad der er bemærkelsesværdigt, fordi det viser, at der har været arbejdet ogsaa paa de mest haabløse tilfælde. Men truslerne har nu ikke kunnet gøre det alene. En del tømmer har været stillet til raadighed af lenet, man ser synsmændene borge for, at det er blevet vel anvendt, og »hvis øvrigheden ville hjælpe, vil de [bønderne] gerne sætte det paa gaardene.« Et andet tegn paa, at mangel paa tømmer snarere end arbejdets byrde bærer hovedskylden for den slette tilstand er, at der imellem synene konstateres tyveri af tømmer fra ubeboede bygninger i 3 landsbyer!⁷⁵ Hermed har lensmanden maaske troet udviklingen vendt, men et syn i 1628⁷⁶ finder 63 bygfældige gaarde, nu gennemgaaende noget større beløb end tidligere.

⁷² Sokkelund hr. tingb. 1626 31/3.

⁷³ Smst. 1626 27/8.

⁷⁴ Smst. 1627 22/2. Ølstykke herreds tingbog har kun mere spredte oplysninger om bygfæld og syn. 1627 23/1 omtales syn, og det fremgaar deraf, at lenet ogsaa der har ydet tømmer til udbedring.

⁷⁵ 1626 30/11.

⁷⁶ 27/11.

Hvor stor en del af bygningerne disse mangler omfatter, kan man faa et groft begreb om ved at se, til hvilke priser bygninger handledes. Derpaa findes i tingbøgerne faa og spredte eksempler, som mest angaar huse, hvoraf følgende skal anføres: 1626 11/5, Vanløse – hus 29 rd, 1631 20/10, Hvidøre – hus 43 dr(cur?), 1631 27/10, Ordrup – hus 27 dr(cur?), 1632 12/7, Gentofte – gaard 40 dr, en gaard, som i stedsmaalsregistret opføres til 25 curdr, men sælgeren skal dog beholde en del af jorden, antagelig en trediedel. I 1633 21/11 vurderer tingmænd en gaard i Emdrup, som de kalder »fluks brøstfældig«, til 44 dr.⁷⁷ Det er ikke muligt at opstille noget præcist grundlag, men det kan ses, at byg-fæld paa 30 daler har betydet mangel paa omkring en længes værdi. Et andet spørgsmaal er dog, om der er overensstemmelse mellem den pris, en gaards bygninger solgtes for, og samme gaards genopførelsesværdi, og selv om det ikke kan dokumenteres, maa man have sine tvivl, særlig i betragtning af, at gaardbygningernes pris i handel og vandel varierede med efterspørgslen efter landbrugsjord, og der for alle købere ville være adskillige andre udgifter, der skulle bestrides for at komme i gang, naturligtvis stedsmaal, men ogsaa redskaber og besætning, mens den der købte hus kun skulle svare et i forhold til prisen ganske lille stedsmaal, ja, huset var endda ikke mere bundet til sit sted, end det kunne flyttes, om saa skulle være.

Naar indførelsen af bygningsejet synes at have forfejlet sin hensigt, maa det desuden tages med, at kronen i 1625 giver henstand med en del af sidste aars landgilde, ægt og arbejdspenge, for at de ikke skal miste kvæg og andet, som er udvurderet hos dem – og desuden nedsætter ældre gæld.⁷⁸ Anledningen kendes ikke. Det kan daarligt skyldes pesten, snarere misvækst, men det kunne ogsaa være led i fæstepolitikken, hvis situationen langsomt var kommet dertil, at indgreb var nødvendige. Smørum tingbog taler om ringe vækst paa kornet i 1624, men hverken deri eller i Ølstykke tingbog findes nærmere. Lignende breve findes ikke til andre lensmænd.

Men hvad betyder forandringen for fæsterne? Det ser jo imponerende ud, at kongen forærer nogle hundrede gaardbygninger væk, men

⁷⁷ De nævnte er, som det fremgaar, alle fra Sokkelund herred, mens Ølstykke herreds tingbog, som er gennemgaaet til 1635, og Smørum, der dog ikke er systematisk gennemgaaet, ikke synes at rumme nogen priser, derimod en del spredte omtaler af byg-fæld. I den senere del af perioden vurderes gaardbygninger til mellem 40 og 100 dr i handel og vandel, jvf. skifteprotokol for Smørum og Lille herred 1640-52 (en del heraf omfattende 1640-44 under udgivelse ved Landbohistorisk Selskab).

⁷⁸ Kanc. Brb. 1625 3/3.

i realiteten kostede det ikke kronen det allermindste. Den kunne ikke udnytte bygningerne paa anden maade, end den i forvejen gjorde. De fæstere, der sad paa gaardene, har vel nok følt forandringen som en opmuntring, dels paa grund af det psykologiske forhold, at de nu saa at sige havde foden under eget bord, men ogsaa fordi det trods alt maatte betrygge dem i deres besiddelse af gaarden som helhed. De havde nemlig nu en kapital, større eller mindre, som ville komme dem til gode, hvis de ville opgive gaarden i levende live, eller som deres enker eller børn kunne nyde godt af, hvis de »fradøde« fæstet selv. Og hvis gaarden ikke skulle blive genstand for salg, men overtages af en søn, ville dennes overtagelse af bruget være bedre sikret paa forhaand, hvad der ogsaa var forordningens erklærede hensigt. Men i øjeblikket betød det ingen lettelse for fæsteren. For om ejendomsret i egentlig forstand med fuld dispositionsret var der ikke tale. Begrænsningen ligger i forordningen selv og udspringer af bygningernes forhold til den tilliggende jord: kun den fæster, der brugte jorden i overensstemmelse med de almindelige fæstevilkaar, kunne beholde gaarden. Forordningens forfatter foregriber den mulighed, at bønderne kunne komme overens om at skille jord fra bygninger, hvorved gaardenes tal med tiden kunne mindskes ved at bygningerne blev til huse, og de tiloversblevne gaarde voksede sig større.⁷⁹

I hvor høj grad fæsteren da var i stand til at belaae bygningerne og derved skaffe sig en driftskapital til at bringe sig over aar med daarlig høst og andre tilbageslag, er et vigtigt spørgsmaal, som til en vis grad kan besvares. Gæld optræder under forskellige former baade i stedsmaalsregistre og i tingbøgerne. Først er der gæld til kronen, stammende fra landgilderestancer, ubetalte arbejdspenge (avlingshoveriafløsning), ægtpenge (kørselsafløsning) og skatter. Der findes eksempler paa, at den afgaaede fæsters gæld automatisk overflyttes paa den ny mand, men det forekommer tilsyneladende kun, naar han gifter sig med enken.⁸⁰ Det forekommer ogsaa, at en afgaaet fæster forfølges for gæld fra den tid, han havde gaarden.⁸¹ Det synes, som om lenet søgte dækning, hvor den var at faa, og naar den ny fæster overtog gæld, var

⁷⁹ Hvordan det kunne ske, viser en sag fra 1651-52 i Sundbyvester (refereret i registre): »Hans Larsen har bekommet N.N.s halvgaard til udlæg udi sine stifbørns patrimonium, og formedelst han saar og pløjer dets tilliggende jorder, har han maattet give indfæstning deraf . . . 10 rdr.«

⁸⁰ En del saadanne oplysninger finder vej til registre, men først sent i perioden. Eksempler: 1654-55, Peder Jensen, Taarnby, og 1656-57, Niels Christensen, Rødovre. Oplysningerne er dog for spinkle til at kunne afgøre spørgsmaalet.

det antageligt oftest fordi den afgangne intet havde. Hvad man imidlertid skulle vente, hvis fæsterne kunne stille sikkerhed i bygningerne, var, at lenet traadte ind i skifterne og tog sig betalt i den sum, gaarden blev betalt med. Af skifter fremgaar det, at lenets krav retter sig mod boet i almindelighed, og der er ikke fundet eksempler paa, at bygningerne har været det eneste aktiv. Men i saa tilfælde skulle lenet foruden at bortfæste gaarden igen, tillige »sælge« bygningerne til den næste fæster. Ganske vist er der kun bevaret faa skifteprotokoller, men et saadant »salg« maatte sætte sig spor i regnskaberne, det har derfor ikke hørt til dagens orden.

Andre gældsposter kunne være af privat karakter: gæld til familie og naboer, børnegods og – en voksende post gennem perioden – gæld til købmænd i København. Disse kreditorer kunne om ikke faa pant specielt i bygningerne, saa dog ved debtors opladelse eller død tage sig betalt ved bygningernes salg.⁸² Der er ikke i tingbøgerne fundet eksempler paa, at fæsterne har tinglyst pant i gaardbygninger⁸³ paa samme maade, som det er sket med besætning og høst.⁸⁴

Det, at bygningerne repræsenterede en, omend noget ubevægelig, kapital, medførte, at den arving, der ville overtage gaarden for at fæste den, skulle udrede et beløb til de andre arvinger efter almindelige arvebestemmelser, som om der var tale om kontanter eller løsøre, og hans stilling i denne situation kunne blive værre end tidligere. Registrerne har kun et par bemærkninger om, at en arving stiller de andre arvinger tilfreds for bygningerne, en oplysning, man heller ikke normalt kan vente medtaget.⁸⁵ Det er tvivlsomt, om gaardbygningerne under

⁸¹ Tingbøgerne har en del eksempler herpaa. Det er ikke nok, at fæsteren har opgivet gaarden. Hvis han har noget, der kan gøres udlæg i, tager lenet sig betalt i det: 1636 16/6 Ølstykke herreds tingbog, og 1621 9/8 Sokkelund herreds tingbog.

⁸² 1654-55: »Hans Olsen fæstede den gaard i Sundbyvester, som Hans Lauridsen fradøde, og han sig igen tilkøbte fra Laurids Hansen i Kastrup, som den var i gæld vurderet, og giver efter dens brug . . . 16 rdr.« 1656-57: »Elum Tomesen fra Køge kommet til den gaard i Nærum, som Peder Hove for stor gæld maatte forlade – gaarden til kreditorerne udgjort, saavidt bygningen er anlangende, som Elum haver til sig forhandlet og tilliggende jord, ager og eng fæst for 20 rdr.«

⁸³ En sag i Sokkelund hrd. tingb. 1628 13/11, udgavens s. 68, omtaler pant i en fæstegaard, men det viser sig at være en fejlskrivning for part, se originalens fol. 70.

⁸⁴ Se f. eks. Sokkelund hrd. tingb. 1633 28/3 og 4/4, hvor sagerne nr. 200 til 246 hovedsagelig omhandler pantsættelser af kreaturer og høsten i vente paa enkelte navngivne agre til københavnerne Niels Nielsen, Hans Terkelsen og Anne Meyers.

⁸⁵ F. eks. 1656-57: »Jens Sørensen fæstede den halve gaard i Valby, som hans

disse omstændigheder har kunnet holde genopforelsværdien, men vi ved ikke, hvor ofte arvedelingen har været årsag til, at gaardene netop ikke er gaaet i arv, men har været solgt for det bedste tilbud. Der kunne her ligge en faktor, som fik forordningen til at virke mod sin hensigt.⁸⁶ Det kunne ogsaa ske, at den søn, der først var naaet til skels aar og alder og havde overtaget gaarden, senere kom i vanskeligheder, naar han skulle udrede sine søskendes part.⁸⁷

Hvadenten en afgaaende fæster oplod til sin søn eller til en fremmed, men vel især af betydning i det sidste tilfælde, var det dog nu for ham en fordel, at han bedre kunne stille betingelser til sin efterfølger om en rimelig betaling eller aftægt. Hvad der skete, naar en fæster havde for-siddet en gaard, er der ingen spor af. Hvis den blev ham regulært fra-dømt, har han vel ikke kunnet gøre noget krav gældende over for sin efterfølger – forordningen forudsætter jo, at bonden har gaarden i ret-mæssigt fæste, et forhold, der maa betragtes som ophørt med dommen.

Alt i alt betød forordningen en fordel for de fæstere, der sad paa deres gaarde i 1623, men en fordel, som de kommende fæstere matte be-tale for. Der var ogsaa skabt eller maaske snarere uddybet et skel mel-lem de relativt velstillede, som kunne skaffe deres sønner ind paa andre gaarde, mens de selv levede,⁸⁸ og de fattigere, som nu vanskeligere end før kunne spare eller laane til, hvad en start paa en god gaard ville ko-ste, de som tidligere kun havde behovet skaffe til stedsmaal, besætning og redskaber. Materialet rækker dog ikke til systematisk at undersøge, om forordningen har betydet, at færre husmænd og husmænds sønner har faaet gaarde end tidligere. Da der med forordningen ikke egentlig er hverken lagt til eller trukket fra fæsternes samlede betalingsmidler eller økonomiske muligheder, kan den heller ikke for fæsterne som hel-

bror Laurids Sorensen afdøde, og hans efterladte hustru med hendes trolovede fæstemand Poul Andersen i Brøndbyvester til ham afhændte . . . 10 rdr.«

⁸⁶ Om forholdet mellem familiefæste før og efter 1623 viser opstillingen nedenfor, tabel VI, at udsvinget er ubetydeligt.

⁸⁷ 1651–52: »Tomis Hansen fæstede den gaard i Kastrup, som Didrik Terkel-sen efter lovlig proces udi børnegods blev fravurderet . . . 4 rdr.« Børnegods var privilegeret gæld, som rangerede over gæld til kronen. Se Chr. III's reces 1558, § 53, Secher I s. 37 og forordning af 1/7 1623, § 2, Secher IV s. 85. Det nævnte eksempel kunne dog ogsaa være hans stedborns arvelod.

⁸⁸ Eksempler: 1632–33, »Laurits Gregersen udi Ledoje hans stifson, fæste den gaard, som Hans Nielsen afdøde . . . 25 dr.« 1654–55, »Cornelis Diriksen, som er skultus, hans søn fæstede den gaard i Tommerup, som Tor Jensen afdøde . . . 12 rdr, og skultus svarer barnet til sin arvelod.« I en række tilfælde nævnes fæ-steren ikke ved navn, som søn af N.N., hvad der sandsynligvis betyder, at fæde-ren, som rıdefogden har kendt og forhandlet med, har ladet sønnen indskrive til fæste.

hed betyde nogen ændring i velstand og vilkaar. De penge, der nu skulle betales for at erhverve bygninger, maatte tages andre steder fra, likviditeten forblev den samme, men for den enkelte fæster har forandringen været følelig nok.

Paa et par mindre punkter skaber forordningen fortolkningsmæssige vanskeligheder. Den tager ikke hensyn til herredsfogdernes forhold, og i 1632 opstaar spørgsmaalet, om ogsaa bygningerne paa den til herredsfogdens embede udlagte gaard følger embedet, eller de tilhører herredsfogden personligt.⁸⁹ Det andet problem opstaar vedrørende møller, nemlig hvorvidt de ligeledes var blevet fæsternes ejendom.⁹⁰ Afgørelsen er ikke fundet i tingbogen, men en del aar senere ses nogle vandmøller at bortfæstes paa individuelle vilkaar. Om det ogsaa gælder vindmøller, er ikke konstateret.

Naar fæsterne altsaa købte og solgte gaardbygninger uden lenets medvirken, og handelen dermed var en kendsgerning, naar den ny fæster søgte til ridefogden for at antegnes til fæste, skulle man paa forhaand mene, at fæsterens forhandlingsposition, naar det gjaldt stedsmaalets størrelse, var yderst daarlig, og at han nærmest var udleveret paa naade og unaade til fogdens forgodtbefindende. 1623-forordningen byder ganske vist, at lensmanden skal lade en arving faa fæstet for en rimelig indfæstning, men det maa bedømmes som en noget vag garanti, som tilmed kun dækker en del af de mulige efterfølgere. Hvordan forordningen ville have paavirket udviklingen i en periode med rift om gaardene, ved vi ikke, for selv om aarene 1623 til 1660 ikke alle er lige daarlige, saa er der, saavidt det kan ses, for det meste mangel paa fæsteivrige karle, og ridefogden har derfor ikke kunnet presse stedsmaalet ret meget op. Der kendes ingen eksempler paa, at han har forkastet, ja lenets politik synes endog at have respekteret den ny »ejers« økonomiske forhold, som det fremgaar af følgende kapitel.

Paa Samsø, hvor bygningsejet havde lang tradition, fæstedes ikke gaardene som gaarde, men derimod jorden maalt efter landgilden.⁹¹

⁸⁹ Sokkelund hrd. tingb. 1632 2/8. Herredsfogden Hans Pedersen er i fare for at miste sin gaard grundet paa restancer, hvad der giver anledning til spørgsmaalet om bygningerne. To uger senere indgiver ridefogden og H. P. deres »breve« d.v.s. paastande (herredsfogden har som inhabil maattet vige sit sæde), og sagen tages op til doms i 6 uger, hvad der kun sker ved de mest problematiske sager. Udfaldet kendes ikke, og da gaarden vurderes 21/11 samme aar, er H. P. død.

⁹⁰ 1632 6/12 smst. Peder Møller i Lyngby mølle, som har overtaget møllen efter en slægtning, nægter at skifte med andre arvinger under henvisning til, at den ikke er en gaard. Sagen optages til doms, men genfindes ikke; er muligvis blevet forligt.

⁹¹ Kalundborg lens regnskaber. Uvisse indkomst.

Naar gaardens øvrige tilstand ikke kom fæstet ved, kunne stedsmaalet udregnes ret automatisk. Registrene er bevaret allerede fra 1598 og viser en jævn udvikling paa et ret højt plan, men det interessante er, at bygningseje i gode tider medfører en anden ulempe: bygningernes priser stiger saa meget, at der klages til kongen, og reaktionen er et kongebrev, hvori det hedder, at, for at forhindre optrækkeri paa Samsø, hvor bønderne ejer husene, skal lensmanden lade dem vurdere og efterfølgeren betale summen!⁹² Det har man aabenbart ikke frygtet skulle blive nødvendigt i Københavns len, ja, man har maaske troet, at kunne »importere« de bedre økonomiske tilstande, man fandt i mere afsides egne, ved at overføre et iøjnefaldende træk. At den vigtigste fordel for samsingerne nok var, at der ikke var nogen ladegaard paa øen, har vel ingen haft lyst til at foreslaa.

Naar man gennemgaar forordninger og kongelige breve, kommer man til det resultat, at der i Københavns len før 1623 kun i Hollænderbyen fandtes bønder, der ejede deres bygninger – og det som egentlige selvejere, der ikke gav stedsmaal – men registrene siger noget andet, idet bønderne i de tilgrænsede omraader Kastrup og Tommerup handler med deres gaarde ganske som senere alle lenets bønder. Det kan ikke skyldes hollændernes udvidede privilegier, for de tillod dem kun at flytte ind i de »danske« landbyer paa lige fod med danskerne, og desuden er de fleste navne, man finder i Kastrup, dansk-klingende. Naar man træffer en indførsel som denne: 1620 19/4 »Mads Hansen fæstede den gaard i Kastrup, som han haver sig tilkøbt efter Johan Sibrandsen ... 15 dr«, kunne man fristes til at tro, at efterspørgselen efter gaarde paa Amager har været saa stor, at man enten betaler en anden fæster for at trække sig tilbage eller konkurrerer hos fogden om at give højest indfæstning (ganske vist ligger indfæstningerne paa omtrent samme niveau som andre steder, men gaardene er til gengæld smaa). Andre indførsler er dog mere utvetydige, f. eks.: 1616 30/3 Laurits Andersen fæstede den gaard i Kastrup, som Mikkel Jensen afdøde – og haver han en part af gaarden sig tilforhandlet og en part paa hans kvindes vegne arvet ... 15 dr.«. Disse og andre tilfælde lader sig ikke indpasse i de kendte retlige forhold, og man maa fastslaa, at bygnings-ejet eksisterer inden 1623 i et bælte paa Amager.

⁹² 1595 62/2, Secher II s. 688–89.

Stedsmaalets fastsættelse

Fra at have været en symbolsk anerkendelse af jordejerens ejendomsret, maa stedsmaalet i løbet af det 16. aarhundrede være vokset til en væsentlig udgift for gaardfæsteren.⁹³ Man maa paa forhaand vente, at med landgilden stort set fastslaaet maatte balancen mellem udbud og efterspørgsel finde udtryk i de variable størrelser som stedsmaal og hoveri. Af disse var hoveriet med Chr. III's reces i teorien naaet til sin størst mulige udstrækning: pligten til at udføre alt det arbejde, jordejeren ønskede. At det alligevel kunne udvides derudover, skyldes kongemagtens opfindsomhed og er en anden sag. Tilbage skulle blive stedsmaalet som udtryk for udbud/efterspørgsel, saa at høje indfæstninger betyder gode tider for landbruget og lave indfæstninger daarlige. Jeg vil her foregribe, hvad jeg anser for undersøgelsens hovedresultat: saa enkelt er det ikke.

Hvis vi først ser paa de faktorer, der burde bestemme stedsmaalets relative højde, er der naturligvis gaardenes størrelse, deres tilliggende og bygninger, jordens kvalitet og bygningernes tilstand, men dertil kommer de »usynlige« faktorer: landgildens størrelse, med andre ord skyldsætningen, der indtil matrikuleringen omkring 1688 ofte svarede daarligt til, hvad jorden faktisk kunne yde,⁹⁴ hoveriets størrelse (i praksis) og restancer og gæld, hvis saadanne fulgte gaarden; tilstedeværelsen eller mangelen paa visse goder som overdrev, skov, fiskemuligheder og beliggenhed i øvrigt, dels i forhold til hovmark, dels i forhold til købstad og markedsplads. Det var nu, hvad en gaardsøgende karl ville konstatere, og hvad den bortfæstende lensmand eller herremand og disses fogder ville lægge vægt paa, naar stedsmaalet skulle fastsættes. Men de sidstes interesse ligger ikke udelukkende i at afkræve fæsteren saa stor en sum som muligt. Andre hensyn spiller ind og kræver, at de bestandigt holder sig den vigtigste regel for godsdrift for øje: at jorden skal holdes i drift og bygningerne bødes, hvis ikke jordens ejer skal lide et langt større tab ved, at gaarde staar ledige og hverken »giver« eller

⁹³ Stedsmaalets indhold af anerkendelse havde holdt sig i betegnelsen »kendelse«, som anvendtes om stedsmaal der var saa ringe, oftest en tønde havre eller en daler, at de var af symbolsk karakter.

⁹⁴ De første matrikler 1662 og 1664 naar ikke at bøde paa disse skævheder, der er resultatet af aarhundreders forskydninger ved opdyrkning, omrebning m. m., men indskrænker sig til stort set at skrive de forhaandenværende jordebøger af. (Begge er forøvrigt tabte for Københavns lens vedkommende, hvad der er saa meget mere beklageligt, som ogsaa regnskabernes jordebøger mangler fra 1645 til 1660).

»gør«, nemlig landgilde og hoveri. I egnene uden for vornedskabets omraade kan man tænke sig en mere fri prisdannelse, dog med modifikationer som fæsterens afhængighed af sin hjemegn og hans manglende mulighed for at kende tilbudene i andre strøg, men paa Sjælland og Smaalandene begrænses fæsterens mulighed for at vælge af, at han normalt er nødt til at blive paa samme gods. Den bortfæstende part er derfor ikke nødt til at gøre fæstet saa tillokkende som muligt, og kravet om stedsmaal bliver ogsaa delvis bestemt af, hvor meget fæsteren kan »taale« at betale, hvis han ikke skal berøves den nødvendige driftskapital. Herom, saa vel som om andre individuelle hensyn taler registrene i Københavns len tydeligt, idet kommentarerne til de enkelte indførsler ofte har karakter af undskyldninger for, at stedsmaalet ikke er højere. Paalideligheden af disse oplysninger styrkes af, at ridefogden skulle have sine procenter af beløbet, og at afstanden mellem ham og i hvert fald de fleste af fæsterne socialt var for stor til, at man kan forestille sig, at de skulle have »delt i porten«. Kommentarerne af denne kategori kan opdeles i følgende hovedhensyn, med nogle typiske eksempler.

Bygningers og jords tilstand: 1613 27/3, »Hans Nielsen fæster den gaard i Solbjerg, som hans fader Niels Rasmussen afdøde, som er meget forfalden... 20 rdr.« 1650-51; »Peder Eriksen og Jep Mortensen fæstede Peder Jepsens forfaldne gaard og haver anlovet at bygge og forbedre den... 10 rdr.« 1651-52, »Søren Olsen fæster den øde gaard i Buddinge, som Hans Olsen forarmet fra kom og ej alene var forfalden paa bygning, men udsæbet og forhaddet i marken, saa den med besværlighed skal bringes paa fode igen, hvortil den sig forpligter og ellers herefter at gøre kongens tyngde fyldest, og derfor anset med ham paa lideligste indfæstning efter formue... 2 tdr havre.«

Andre byrder: 1651-52. »Sibrant Cornelesen fæstede den gaard i Tommerup, som Tomas Nielsen frastod - er høj paa skyld og ringe paa brug... 1 rdr.«⁹⁵ 1652-53, »Niels Pedersen fæstede sin fars halve gaard i Herstedøster, som er sat højt paa landgilde. Sønnen forpligter sig til at staa faderen bi i hans alderdom og hjælpe ham til rette, ellers haver han rum tid betjent soldateriet og er ikkun af slet middel, hvorfor han formaar ej at give mere til fæste end... 8 rdr.« 1652-53, »Christen Mikkelsen fæstede den gaard i Stenløse, Peder Pedersen forarmet frastod - anlovet den at opbygge og føre paa fode. Stedsmaalet, som han deraf kan formaa at udgive, eftersom han betaler en hel hob børnegods og gæld, som udi gaarden var indført... 28 rdr.«

⁹⁵ Ulighederne i skyldsætningen var ikke administrationen ukendt. Kongen (kancelliet) hævder princippet, at lensmændene har lov at regulere landgilden mere retfærdigt, men da dens samlede størrelse skal være uforandret, betyder det, at forbedringer for nogle kommer til at gaa ud over andre, og naar dertil kommer tilhørende besværligheder med rebning og beklagelser, forstaar man, hvorfor lensmændene sjældent benytter sig af muligheden.

1654-55, »Peder Christensen fæstede den gaard i Holte, som Peder Jensen for alderdom og stor skrøbelighed for ham afstod efter deres derom imellem gjorte kontrakt . . . 15 rdr.« 1656-57, »Peder Poulsen antager den gaard i Værløsemagle, som Knud Jensen fradøde - ægter kvinden og vedtager stor gæld og vidtløftighed . . . 12 rdr.«

Og hvad gør ridefogden ikke, for at rigsraaden kan faa solgt sin gaardsbygning ordentligt! 1654-55, »Niels Nielsen født her paa lenet og ellers haver en gaard paa Roskilde len fæstede den gaard i Taastrup Valby, velb. Otte Krag naadigst var bevilget - og skal betale en stor summa penge for den bygning, Otte Krag have sat paa samme gaard og derfor nu ej videre kunne formaa at udgive, end . . . 16 rdr.«

Af disse eksempler fremgaar det, at stedsmaalsfastsættelsen ikke alene er udtryk for gaardens værdi eller fæsterens økonomiske evne, men at et vist hensyn bliver taget til godsets trivsel. Ødegaardsindfæstninger er her forbigaaet, da der sjældent er tale om, hvad fæsteren skal give for gaarden, men hvad lenet maa give af indrømmelser for at faa fæsteren til at blive og gøre det muligt for ham at faa driften i gang.

Teoretiske betragtninger over godsadministration er sjældne fra tiden før landboreformerne. Saa meget mere bemærkelsesværdigt er det, at forfatteren til »Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed« gør omhyggeligt rede for, hvilke hensyn, der bør tages i fastsættelsen af stedsmaal. I hans bog er der ingen romantik. Naar han kritiserer vornedskabet, er det primært ud fra dets økonomiske virkninger og ikke som et forslag til en menneskerettighedserklæring. Det samme gælder hans behandling af stedsmaal, som fortjener at meddeles mere udførligt:

»Stedsmaal eller fæste er . . . saadan sum pendinge, som en bonde kan blive accorderet og forenet om at udgive paa den gaard eller gaardpart, som han af samme gaards herskab eller jorddrot eller deres fogder og ombudsmænd til fæste og brug og besiddelse begærer for aarlig sædvanlig landgilde.«⁹⁶ Arent Berntsen regner ikke med stedsmaalets højde som et diktat fra jordejeren, men forudsætter mulighed for en forhandling. Han regner endvidere med, at andre end jordens ejer kan have myndighed til at bortfæste. Ombudsmand forstaas vel her som blot repræsentant. »Hvilken fæste eller leje lige som den ganske eller største del af bonden udgives, førend han nogen fordel af gaarden eller den til hævd og brug bliver mægtig.« Han kender til at stedsmaalet kan betales i flere omgange. Stedsmaal er en betingelse for at bruge gaarden, hvad der ikke nødvendigvis betyder, at han ikke maa flytte ind, jvf. at der i

⁹⁶ Arent Berntsen II. bog, s. 121-129.

Kalundborg lens sagesfaldsregister omtales en bøde, som faldt, fordi vedkommende var flyttet ind i gaarden, inden han det for fæste begærede. Ligeledes smaatræk fra Københavns len, som at N. N. allerede er »kommet til« den gaard, han fæster, hvad der ikke er det samme som at han bruger den. Men videre Arent Berntsen: »Og lige som bonden den, af hvilken han gaard lejer og fæste til udgiver, derefter som en tjener er forpligt og hannem for hans husbonde haver at kende, saa er saadant stedsmaal derimod hannem til saadan forsikring og befæstelse paa samme gaards besiddelse, at ingen hannem derfra kan forstøde eller mod hans vilje udkøbe, saa længe han sit herskab gør og giver sin tilbørlig skyldig landgilde, aarlig udi rette tid, med ægt og arbejde, gaardsens vedligeholdelse og anden pligt, han sin husbond er skyldig efter Chr. III recesses 42. kap., med mindre husbonden begærer gaarden for sig selv at bruge, og da bliver bonden sit stedsmaal igengivet.« Berntsen er sikkert i god tro, men strengt taget har den garanti, som stedsmaalet ifølge koldingske reces giver, faaet en for fæsteren ugunstig drejning. Ordet »tjener« findes ikke i recessen. »Ægt og arbejde« er mere præcise udtryk end »lydighed« og, som i den fulde ordlyd i første kapitel, »rettighed«. Nu er Berntsen jo ikke lov, men derfor er han alligevel i overensstemmelse med sin tids retslige opfattelse af fæsteforholdet som det praktiske livs mand. Han fortsætter med en gennemgang af de faktorer, der maa have for øje af begge parter:

»Hvo gaard til anden haver at bortfæste, lige som hannem er magtanliggende sig at forsyne [se sig for], saa han den ikke til nogen for en slik[!] eller for flux mindre end rutinemæssigt bortgiver, men gerne tilser derfor, at han haver en billig [rimelig] og tilbørlig fæste, lige saa haver han og at være varsom med [at bestræbe sig paa] saadan stedsmaal at begære, som mod gaardens vilkaar, ejendommens tilliggelses lejlighed kan eragtes lideligt. Dertil synes da følgende vidskab at behøves:

1. Først, hvad eller hvor meget tilliggelse af sædejord og eng, gaarden følger, eller hvor meget kan saas og avles. 2. Om samme ejendom udi sig selv er god og frugtbar eller mager og skarp, og hvad landgilde derimod afgaar . . .« (Berntsen er ganske klar over, at skyldsætningen ikke er klart udtryk for jordens ydeevne). »3. Om samme jord af den, gaarden tilforn besiddet haver, tilbørligen er dyrket, med gødning og anden røgt forsynet og ikke med vanrøgt forsiddet [her: forsømt]. 4. Om gaarden nogen særlig herlighed eller tillæg kan følge af skov, græsning, fælleds udmark, fiske-vand eller andet saadant, hvoraf, for den, gaard vil fæste, nogen synderlig fordel med svins olden, kvægs underholdelse, fiskeri eller i andre maader kan eragtes at kunne have. 5. Endogsaa henses i nogen maade til gaardens bygning, om den med behøvide huse er forsynet og om tag, vægge og anden, gaardens behørig bygning er ved lige holdt og velstaaende.«

Det er vel bemærkelsesværdigt, at han anbringer gaardens bygninger som det sidste hensyn, tilmed kun »i nogen maade« at tage hensyn til. Betragtningen må være, hvad man maaske umiddelbart er tilbøjelig til at overse, at tilstrækkeligt med god jord før eller senere vil gøre det muligt at udbedre bygningerne, hvorimod bygningerne selv kun er af begrænset betydning for produktionen. I disse punkter, saavel som i det følgende, lader forfatteren mere til at raadgive private godsejere, men man maa erindre, at hans viden stammer fra saavel adels- som kron-gods, samt alsidig økonomisk virksomhed.⁹⁷ Han gaar videre – og det lader sig vanskeligt forkorte:

»Foreskrevne agtes at være det egentligste og fornemste, efter hvilket, lige som deraf en gaard god eller ringe befindes, et ret billigt stedsmaal sættes og begæres. Dog alligevel, naar en husbond, hans ombudsmand, foged eller fuldmægtige en gaards tilbørlige stedsmaal efter forbemeldte omstænde ved sig selv haver besluttet, synes vel ogsaa personen, som at leje begærer, hans vilkaar af formue, alder, styrke eller duelligheds formodning i nogen maade tjente at anses, dog saaledes, at om samme person fornemmes at være vel formuende, eragtes ligevel ikke for billigt, at fordi herskabet ham større stedsmaal skulle paalægge eller af ham fordre, end gaardens ejendom, herlighed og vedligeholdelse efter foromrørte omstænde kunne taale, dermed husbonden udi hannem kunne overkomme [faa] og beholde en formuende tjener, hvoraf med tiden adskillig anden fordel husbonden kan tilkomme, særdeles med gaardens og dens avls flittige fortsættelse og forbedring, saa vel som i andre tilfældige forefaldende, som kunne hænde, i det sted [i stedet for], om saadant stedsmaal paa personens formue blev opsat, han da derover letteligen saaledes kunne blive svækket, at han siden sig nødtørftigen, med hvis han til sin avls og bjergnings forfremmelse havde fornøden af heste, kvæg, boskab og behøvig forraad ikke kunne være mægtig at forsyne, derover han da tid efter anden mere kunne svækkes, og i længden saaledes komme til agters, at han sin jord med fornøden røgt at forse og sin avl at fordrive ikke kunne overkomme, hvilket da letteligen paa det sidste, bonden i armød og til gaardens kvittering og husbonden en øde gaard og forsiddet gods kunne foraarsage.« Berntsen fortsætter, i sit selv for det 17. aarhundrede omstændelige sprog, med at anbefale, at en økonomisk daarligt stillet karl, som lader dygtig og energisk, faar gaard for et min-

⁹⁷ Arent Berntsen begyndte sin karriere som skriver hos Axel Juul til Volstrup og dennes svigerfar, kansler Christian Friis til Kragerup. 1637-44 var han foged paa Varberg len under Ivar Krabbe, drev teglbrænding baade i Halland og senere, da han var kommet til København, i Brønshøj. 1647 blev han raadstueskriver i København og fra 1670 var han raadmand. Var under belejringen i stand til at yde kongen laan. Hans store værk skal være paabegyndt allerede i Axel Juuls tjeneste; E. Nystrom i Dansk biogr. Leks.² II, 1933, s. 538 f. Til hans biografi iøvrigt: O. Nielsen i Personalhistorisk Tidsskr. 2. r. II, s. 257-79 og i Københavns Historie og Beskrivelse V, 1889, s. 441.

dre stedsmaal, end der egentlig burde betales, men advarer paa den anden side mod at lade »uflittige« og »løse kompagnier« overtage gaarde, selv om de er i stand til at præstere et tilfredsstillende stedsmaal.

Alt i alt svarer Berntsens »vejledning« udmærket til de spor, stedsmaalsfastsættelsen har efterladt i registrene. Den smidighed, han anbefaler, har ridefogden vist, og det er den, der har givet anledning til mange af de for vor interesse saa vigtige randbemærkninger. Mon ikke der er mere at finde hos Arent Berntsen, end det i berettiget frygt for det 17. aarhundredes megen skrivebordslærdom har været almindeligt at antage? Lærd i den forstand er han i hvert fald ikke.

Han fortsætter med en oversigt over forskelligheder i stedsmaal fra landsdel til landsdel. Som kommentar til de følgende opstillinger fra Københavns og andre len, meddeles her hans beskrivelse af forholdene paa Sjælland, der, som han selv siger, maa tages med forbehold for forskellig skik og brug fra egn til egn: »Udi Sjælland, Lolland og Falster holdes for (og det ikke uretteligen) at falde fluxringere stedsmaal, end i nogen de andre disse rigers lande, eftersom da der almindelig af en hel gaard ikkun gives stedsmaal 4, 6 eller 8 rigsdaler, dog derimod ere mange, af hvilke vel 20, 30, 40 og derover bekommes, af en halv gaard, halv saa meget. Af et bol 2, 3 eller 4 rigsdaler, af et hus 1 eller $\frac{1}{2}$ daler. Saadant ringe stedsmaal i forbemeldte lande oprettes eller modsættes af den frihed, adelen der, som ikke andre steder, haver med deres vorrede sønner, idet, de er pligtige, paa den stav, de er fødte paa, at forblive, bygge og bo, eller dem med en temmelig sum penge at frikøbe . . .« Med »bol« maa han mene »bolig«, det i Københavns len sjældent forekommende helt lille brug. I Jylland mener han, at stedsmaalet mere afhænger af skyldsætningen, men for hele gaarde almindeligvis 20 til 40 rdr. Lignende takster skulle være herskende i Skaanelandene.

Stedsmaalsstatistikken

Til belysning af udviklingen i stedsmaalets størrelse i den omhandlede periode er de følgende opstillinger udarbejdet. Det har været nødvendigt at tage stilling til en række problemer for at indpasse materialet i de haarde rammer, som en statistik nødvendigvis maa være, hvis den ikke skal blive helt uoverskuelig.

Fæsternes navne frembyder sjældent vanskeligheder. Hvor to eller tre fæstere har fæstet sammen, er det regnet som een fæsteindgaaelse, hvis

et samlet beløb er anført. Men hvor to fæstere er ført ind hver for sig med en halv gaard, er det regnet for to fæstemaal. Dette ud fra den antagelse, at de, som fæster sammen ogsaa agter at drive gaarden i fællig, mens de halvgaarde, som fæstes adskilt, ogsaa drives som to enheder.⁹⁸ Kompliceret er spørgsmaalet om brugsstørrelser. En gevinst for analysen ville det være, om stedsmaalets størrelse kunne sættes i forhold til hartkornsvurdering. Men først enevælden fik skabt en egentlig vurdering. Jordebøgernes landgildeydelse kunne maaske tjene som en slags erstatning, idet der selv med den tidligere omtalte ujævnhed var et vist forhold mellem gaardens ydelse og dens afgifter. Et forsøg paa i en anden sammenhæng at undersøge forholdet mellem skyldsætning og stedsmaal gav et saa uklart resultat,⁹⁹ at man maa slutte, at de andre faktorer, omtalt i forrige kapitel, næsten helt fordunkler denne ene.

Det er saaledes nødvendigt at behandle gaardene summarisk og lade dem indgaa hver med vægten »een«, hvadenten de er smaa eller store, blot de er »hele«. Nu er krongodset i Københavns len tilstrækkeligt stort til, at det ikke for det aarlige gennemsnit skulle betyde meget, om lidt flere store gaarde blev fæstet det ene aar end det andet, men helt se bort fra denne fejlfaktor kan man ikke.

I Københavns len er betegnelsen halvgaard eller halve gaard (sprogligt kan der ikke skelnes, da det næsten altid skrives »den halffue gaard« og sjældent »halffue gaardspart«) udtryk for en i realiteten to-delt gaard med to brugere, der hver har sin del af husene og en bestemt del af hver mark i fæste. Det er altsaa ikke udtryk for en gaardstørrelse, saaledes som man kan finde det i andre egne af landet. Der foresvæver en del af bønderne i lenet noget om, at helgaarde og halvgaarde (samt tredingsgaarde, ottingsgaarde og saagar tolvtingsgaarde) er betegnelser for en skyldsætning, og da præsterne i 1657 skal indberette jordfordelingen i deres sogne, kommer der højst uregelmæssige resultater ud af det. Men vigtigst er at konstatere i denne sammenhæng, at de halve gaarde, registrene nævner, ikke er brugsstørrelser, men halvdele af gaarde. Da disse gaarde derfor tit samles ved en senere lejlighed, og fæsteren skal stede den anden halvdel, er halve gaarde indført i statistikken med vægten »en halv«.

Kategorien huse med jord er holdt ude af gaardfæstningsstatistikken. Møller, kroer og øde jorder ligeledes. Hvad naturalier angaar, er de omregnet i penge. Det kan kun blive en tilnærmelse, hvis man ikke for

⁹⁸ Jvf. F. Skrubbeltrang, *anf. arb.*, s. 50.

⁹⁹ Ved en analyse af Dragsholms jordebog og stedsmaalsregister for 1615-17.

hvert aar i indtægtsregnskabet »indtægt i penge« vil finde de enkelte okser frem. Mange bliver iøvrigt ikke solgt, men forbruges af lensmanden eller sendes til opstaldning paa ladegaardene. Men de udgør en saa ringe andel af stedsmaalene, at det er fundet forsvarligt at omregne dem til et beløb af 6 eller 8 daler, afhængigt af til hvilket beløb, øksne sælges i de nærmeste aar. Havren har det ikke været nødvendigt at ansætte til statistikkens brug, da den kun forekommer ved øde gaarde.

Naar ødegaardsindfæstninger er holdt ude af statistikken, skyldes det, at de ville svække statistikkens udsagn, idet de ofte fæstes for en symbolsk sum, en »kendelse«. Denne kendelse opvejes endvidere i mange tilfælde af begunstigelser og lettelser, som bliver ødegaardsfæsteren indrømmet, og man kunne i stedet tale om et negativt stedsmaal. Nu kan det ikke i alle tilfælde afgøres, om en gaard bør henføres til øde-gruppen eller ej, saa meget mere som betegnelsen øde om en gaard kan have et forskelligt indhold efter sin sammenhæng. Til opstillingens brug er alle gaarde, der betegnes som øde i registrene, udeladt, men ikke gaarde, som kaldes forfaldne, brøstfældige eller næsten øde. En saadan skelnen vil forekomme noget mekanisk, men man trøster sig let ved at konstatere, at man derved ret nøje faar trukket en linie mellem de normale og de helt smaa stedsmaal. Visse undtagelser findes derfra, men hvis man af den grund vil fravige princippet, løber man den risiko, selv at lægge ind i materialet, hvad man ventede at finde – maaske skyldes nogle lave stedsmaal ikke at gaardene er øde, men at ridefogden gerne har ladet en uformuende dygtig karl faa en gaard. For at ødegaardene ikke skal belaste gennemsnittet, er de blot talt op, og hvert aars antal er anført under det paagældende aar i opstillingen.

Hovedindtrykket af tabel I er, at gennemsnittet svinger med 3–5 aarige perioder omkring 15 daler, men med ret heftige bevægelser, op til 50 %. En anden side af helhedspræget er en svagt stigende tendens trods den quasi-revaluering, daleren er genstand for, og som endelig slaar igennem i registrene 1639–40, og som burde hæve den følgende del af kurven med en femtedel. Det sker blot i praksis saa glidende, at man forandrer »møntfod«, at en korrektion af kurven ville blive for vilkaarlig. Det højeste punkt paa kurven, aaret 1649–50, viser sig at hvile paa et resultat fra kun 6 bortfæstede gaarde og viser svagheden ved denne slags statistikker, nemlig at sandsynligheden for udsving staar i omvendt forhold til det enkelte aars antal fæsterskifter. Ser man paa antallet af gaarde fæstet i de enkelte aar, finder man paafaldende store variationer. Iøjnefaldende er især de to paa hinanden følgende aar

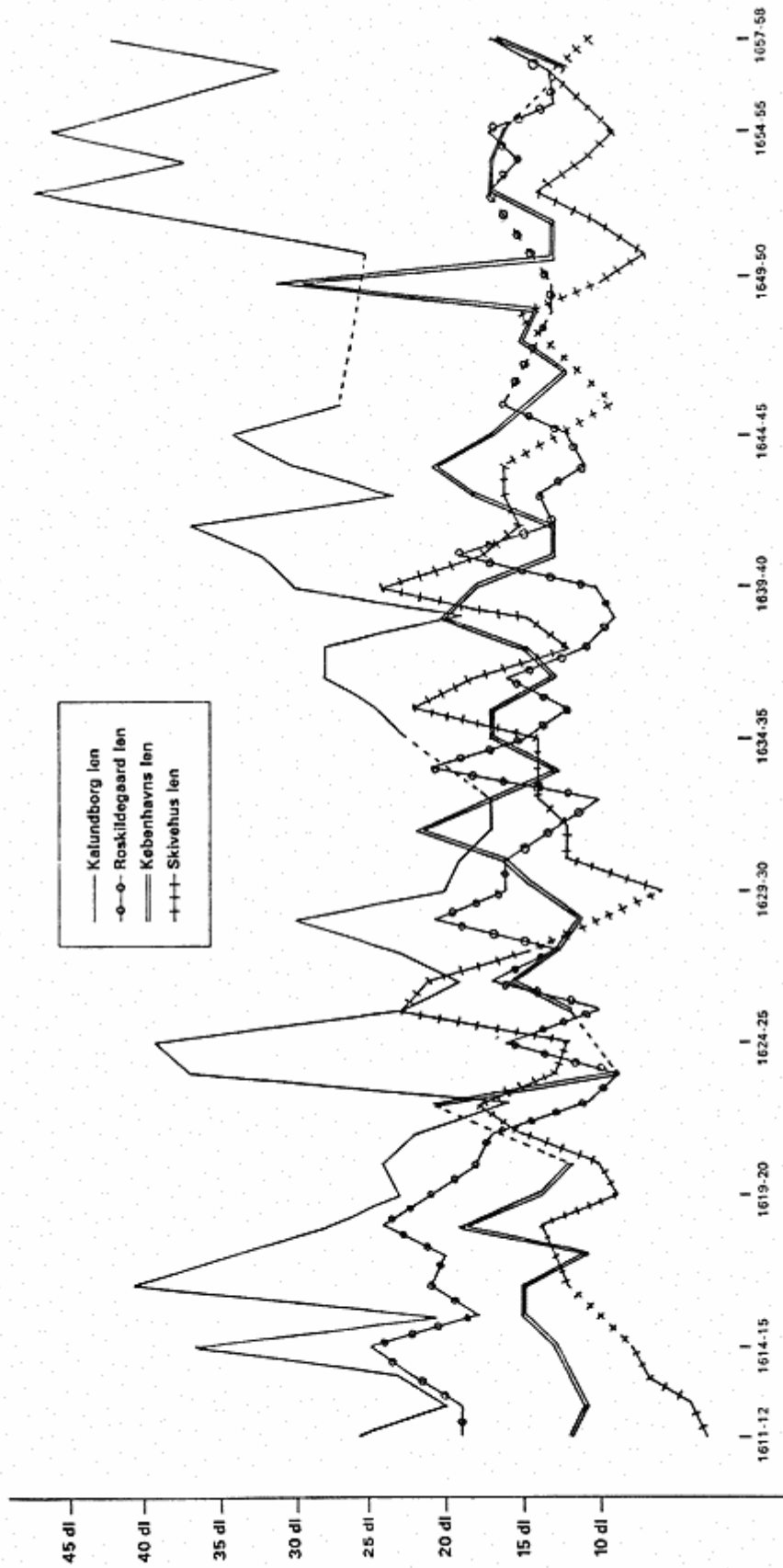
Tabel I. Gaardfæste i Københavns len 1611-1661.

	Antal grde. fæstet i regn- skabsaaret	Gennemsnitl. stedemaal	Antal fæstede ødegrde. (ik- ke medregn.)
1611-12.....	26	12 cudr	6
1612-13.....	24	11	6
1613-14.....	24	12	4
1614-15.....	35	13	4
1615-16.....	37	15	8
1616-17.....	33	15	10
1617-18.....	20	11	1
1618-19.....	30	19	2
1619-20.....	84!	14	25!
1620-21.....	87!	12	4
(1621-22).....	-	-	-
1622-23.....	22	21	2
1623-24.....	20	9	5
(1624-25).....	-	-	-
1625-26.....	79!	12	8
1626-27.....	32	16	5
1627-28.....	36	13	3
1628-29.....	40	11	2
1629-30.....	28	14	3
1630-31.....	33	16	2
1631-32.....	11	22	6
1632-33.....	15	17	2
1633-34.....	34	13	1
1634-35.....	30	17	2
1635-36.....	20	17	0
1636-37.....	46	13	0
1637-38.....	21	15	0
1638-39.....	38	20	4
1639-40.....	42	18 rdr	0
1640-41.....	75!	13	5
1641-42.....	32	13	8
1642-43.....	16	18	2
1643-44.....	36	21	0
1644-45.....	35	17	0

Tabel I (fortsat).

	Antal grde. fæstet i regn- skabsåret	Gennemsnitl. stedsmaal	Antal fæstede ødegrde. (ik- ke medregn.)
1645-46.....	43	15	4
1646-47.....	28	12	2
1647-48.....	32	15	1
1648-49.....	35	14	0
1649-50.....	6	31!	2
1650-51.....	41	13	13
1651-52.....	29	13	21
1652-53.....	29	17	7
1653-54.....	29	17	9
1654-55.....	38	16	7
(1655-56).....	-	-	-
1656-57.....	28	12	7
1657-58.....	9	16	1
1658-59.....	0	0	0
1659-60.....	0	0	0
1660-61.....	1	3	1

1619-21 med tallene 84 og 87, 1619-20 forøvrigt med det største antal ødegaarde i perioden. Dette maa ses som følge af pesten, som især rasede paa Sjælland i 1620, og de samtidigt daarligere afsætningsforhold kan have forstærket virkningen. En sammenligning mellem det bortfæstede antal gaarde og stedsmaalenes gennemsnit er ikke meget givende. I de store aar 1619-21, hvor vel ellers mange fæstere kommer til, som ellers havde maattet regne med at vente et stykke tid med at fæste gaarde, medfører dette ikke nogen væsentlig nedgang i beløbene – dog maa det store antal ødegaardsfæster delvis have forhindret en stærk bevægelse af gennemsnittet for de øvrige. Bygningsejets indførelse forårsager ikke nogen storm for at komme til at fæste, og nogle ubesatte gaarde er der fortsat. At gennemsnittet samme aar naar sit laveste punkt, ville det være for dristigt udelukkende at tilskrive den ny ordning, saa meget mere som gennemsnittet i de følgende aar retter sig. Beklageligt er det, at aaret 1624-25 mangler. 1625-26 er der igen en epidemi, og man bemærker, at der er tilstrækkeligt med fæsteremner til at »hullerne« hurtigt bliver udfyldt. Kejserkrigen paavirker ikke høj-

den mærkbart. Det høje gennemsnit i 1631-32 maa tilskrives det ringe antal indfæstninger. Torstenssonskrigen medfører nok højere skatter for bonderne, men for de landsdele, der ikke blev ramt af den svenske besættelse, tillige fordel af de højere fødevarerpriser, og en del af forklaringen paa det høje gennemsnit maa vel søges heri. I det hele taget medfører de vanskelige aar i 1640erne og 1650erne ikke de lave stedsmaal, som man skulle vente, hvis stedsmaalene skulle være udtryk for konjunkturbevægelser.

For at vise, at stedsmaalet snarere er et produkt af faktorer med lokal oprindelse, end af mere landsomfattende, er der paa tabel II foretaget en sammenligning med gennemsnittets bevægelser paa tre andre len, nemlig for Kalundborg len, Roskildegaard len og Skivehus len.¹⁰⁰ Nogle bemærkninger til Kalundborg og Skivehus er nødvendige. Mens den summariske behandling kan være gyldig med de nævnte begrænsninger, saa længe man blot holder sig til et enkelt len, bliver det straks mere usikkert, om det er forsvarligt at drage sammenligninger mellem flere lens gennemsnitlige indfæstningssummer, da den gennemsnitlige gaardstørrelse varierer meget. Naar det alligevel er forsøgt, har det mere været med det formaal at sammenligne tendenser, end af interesse for beløbenes egentlige højde. Principperne er da ogsaa noget forskellige i de sammenlignede opstillinger, forskelligheder, hvis aarsag ligger i registrenes karakter.

I Kalundborg len udgør helgaardene (hvor der anføres »gaard« uden nærmere bestemmelse) 45 % af alle indfæstninger og dermed langt den overvejende del af gaardfæstningerne. Da der dermed er dækket en stor og ensartet gruppe, bygger statistikken udelukkende paa helgaardene. Der er grund til at tro, at de i Kalundborg saakaldte »halve« gaarde, ligesom de i Københavns len omtalte, er gaarde, der for tiden har to brugere med eller uden fællesavl. Gaar man til Skivehus len, finder man, at helgaardene kun udgør ca. 15 % af indførslerne eller ca. $\frac{1}{3}$ af gaardene, og undersøgelsen er derfor udvidet til at omfatte alle brug uanset størrelse. Alle indgaar i opstillingen med vægten »een«, da en forholdstalsregnemaade i forhold til udbyttet ville blive for kompliceret med de forskelligartede betegnelser materialet rummer: halvgaaarde, gaardsædegaaarde og størrelser udtrykt i dele af bol. Halvgaaardene har maaske oprindeligt været halvdele af gaarde, og var det vel i nogle

¹⁰⁰ Tallene fra Roskildegaard len venligst stillet til min raadighed af dr. phil. F. Skrubbeltrang.

tilfælde endnu, men de fleste svarer landgilde hver for sig. Arent Berntsen opfatter de nørrejydske halvgaarde som selvstændige brug, og antagelsen bestyrkes yderligere af, at der i Skivehus er for mange landsbyer med et ulige antal halvgaarde, til at uligheden alene kan forklares ved, at nogle kunne staa tomme. Et par andre betegnelser, som næsten ikke forekommer paa Sjælland, er »bolig«, som vist kun indirekte hænger sammen med begrebet bol, og som i hvert fald fæstes til samme pris som de mindste gaarde, – og desuden findes her det ubestemte »værested«, der ogsaa har maattet medtages i opstillingen, da det synes at være en bestemt skrifters yndlingsudtryk for et lille brug; hvor det samme sted har kunnet genfindes i registrene til andre tider, har det været kaldt en halv gaard. Karakteristisk for det jydske materiale er en vis tilfældighed i valget af betegnelser. Saaledes kan en halv ugedagsgaard et andet sted blot hedde en halv gaard, og et tredie et lidet brug!

Den samlede opstilling viser, at der vanskeligt kan tales om nogen samlet tendens for de fire len perioden igennem. Kalundborg ligger et godt stykke højere end gennemsnittet for de andre len, og det især i 1650erne – ogsaa selv om man tager hensyn til, at halvgaarde er holdt udenfor. At bevægelserne saa ogsaa er voldsommere, maa tilskrives det færre antal gaarde. Mellem Roskildegaard og Københavns len er der større overensstemmelse i niveau, hvad der vel ikke blot skyldes, at de ligger i samme egn, men ogsaa, at nogle faktorer, der bestemmer den almindelige tilstand paa landet, er fælles for de to len, i særdeleshed pligtarbejdet, som ramte de egne haardest, der laa nærmest hovedstaden. Men naturligvis, som Arent Berntsen nævner, spiller det en rolle, hvad der traditionelt gives i stedsmaal fra egn til egn, og det var at vente, at nabolen ikke udviste store forskelligheder. Det jydske materiale viser som ventelig en nedgang under kejserkrigen og den deraf følgende besættelse, og det samme under Torstenssons besættelse. Først i det sidste tilfælde synes det lavere niveau at blive af mere varig karakter. Krigshandlingerne har ikke paa Sjælland givet sig udslag i lavere stedsmaal. Krigene 1657-60 medfører de alleralvorligste konsekvenser for landbefolkningen, som for alle andre. I de aar gaar lensadministrationen næsten helt i staa, ja, i København ophører forbindelsen mellem slot og bønder ganske under belejringen.

Sygdomme gjorde med mellemrum indhug i landbefolkningen, men kilderne nævner kun tilfældigt, at den og den er død i pesten. Der

foreligger vidnesbyrd om pest paa Sjælland som nævnt i 1619–20,¹⁰¹ allerede igen 1625–26, 1637¹⁰² og 1653–54.¹⁰³ Hvor store omraader epidemierne har berørt og i hvilket omfang de har bredt sig til andre landsdele, er vanskeligt at overskue, men sygdomme var et almindeligt følgefænomen af krigshandlinger. I Nordjylland er der vidnesbyrd om pest 1602–03, men love og forordninger omtaler ikke forholdsregler til begrænsning af sygdommen, ligesom de i det hele taget mest interesserer sig for sygdomme paa øerne.

Der kan her slaas fast, at stedsmaalenes gennemsnit er et produkt af saa mange faktorer, at det ikke alene kan betragtes som et symptom paa tilstanden blandt landbefolkningen. Endvidere, at disse faktorer kun i begrænset omfang er fælles for større dele af landet. Men sammen med de følgende opgørelser over antallet af fæstede ødegaarde, fæsterskiftearsagerne og familiefæstet kan det bidrage til en forestilling om fæstevilkaarene.

I tabel III er opregnet antallet af fæstede gaarde for lenene København, Kalundborg og Skivehus i den omhandlede periode. Dertil er føjet antallet af fæstede ødegaarde og, for de sjællandske len, antallet af tvungne fæster (vornede delt til ødegaarde), som vil blive kommenteret i det følgende. Princippet for opstillingen er, at ødegaardsfæsterne er holdt ude fra det »almindelige« tal, mens de i kolonnen »tvungne« anførte angiver den del af anden kolonnes ødegaarde, som blev besat med brug af vornedretten. Tallene i parentes er usikre paa grund af sprogbrugen. Til antallet af gaardfæster er at bemærke, at den store mængde i 1619–20 er fælles for de to sjællandske len: en følge af pestens udbredelse. Paa Københavns len medfører pesten i 1625 igen et antal fæsterskifter paa ca. dobbelt det normale. Det ret store tal for 1636–37 viser, at den i København omtalte pest ikke er blevet inden for voldene. Først det følgende aar, i regnskabet 1637–38, stiger tallet for Kalundborg til ca. tre gange det normale. Sandsynligvis er det den samme sygdom, der blot ter sig voldsommere i Vestsjælland: Af de 66 afgaaede fæstere er de 60 døde, et frygteligt mandefald blandt ca. 425 (begge tal paa grundlag af helgaardsbrugere)! Om aarsagerne til det store tal i 1640–41 og den mindre stigning paa Kalundborg giver registrene ingen spor. Procenten af døde er ikke unormal.

¹⁰¹ Forholdsordrer mod pesten, Secher III, s. 588–89 og 608, 1619 7/8 og 1620 17/2.

¹⁰² Liste over døde i pesten i København 1637, Karen Brahes samling, registraturen s. 88. Vidnesbyrd i stedsmaalsregistrene, se Amager samme aar.

¹⁰³ Secher VI, s. 158, 1654 30/6, samt stedsmaalsregistrenes bemærkninger.

Aaret 1649-50, der med sine kun 6 indfæstninger fordrejer statistikken, er et tilfælde af alvorlig misvækst. Samme aar er lensregnskabet afkortningsliste (over uerholdelig landgilde) svulmet op til rekordomfang, og skriverens kommentar lyder: »... de forarmede og højt-betrængte bønder haver lidt stor skade og misvækst paa deres korn og grøde, saavel som paa deres heste og kvæg.« Og for hele lenet maa den daværende lensmand Oluf Brockenhuus underskrive et underskud paa 3685 $\frac{1}{2}$ rdr!¹⁰⁴ Af de kun 6 fæstere i misvækstaaret er det betegnende, at to af dem netop ikke er afhængige af landbrugets tilstand: den ene er selve Arent Berntsen, som slaar til i det øjeblik, efterspørgslen er lille, og fæster en gaard i Brønshøj, velsagtens den, han bruger til teglbrænding ved sit byggeri i Borgergadekvarteret. Den anden, Ditlev From, synes at være købmand, men er ikke identificeret. Fra tingbøgerne kan det ses, at flere bønder skylder ham penge. Hans rekordagtige indfæstning paa 100 rdr lader ham fæste 3 gaarde paa en gang, de to dog øde, hvad der viser, at nogle øde gaarde nok kunne være værd at dyrke, eftersom han jo ikke var tvunget eller nødt til at fæste. I aaret 1652 skal der igen have været misvækst, men det er ikke fundet bekræftet i de gennemgaaede kilder.¹⁰⁵

Til det vanskelige problem ødegaarde kan registrene yde nogen oplysning, idet de nemlig underbygger den opfattelse, at begrebet er flertydigt, og at den nærmeste definition er, at »der ikke boede nogen paa gaarden, der kunne dyrke dens jord.«¹⁰⁶ Betegnelsen kan saaledes godt finde anvendelse, hvor gaarden i og for sig er besat, men ikke, eller i hvert fald ikke tilfredsstillende dyrket. Omvendt ogsaa, hvor gaarden er ledig i kortere eller længere tid, men jorden dyrket af andre. Indholdet af ordet forandrer betydeligt noget efter, i hvilken sammenhæng, det finder anvendelse: I hovedregnskabet udgiftsposter bruges det om gaarde, hvoraf der ikke er indkommet landgilde, og som ligger udyrket og ubeboet hen. Disses tal varierer, men er ikke stort; i det meste af perioden blot 4-10 og ofte de samme gennem en aarrække. Herimod betegner registrenes »øde« vel en alvorlig mangel ved gaardene, men det er de færreste, der ikke alligevel har kunnet svare no-

¹⁰⁴ Til sammenligning er slutresultatet for regnskabet 1660 (fra fredsslutningen) til 1661 1/5, altsaa det halve aar, hvor der skulle ryddes op efter belejringens kaos, et underskud paa kun 1/2 rdr 16 s!

¹⁰⁵ Gunnar Olsen i Hist. Tidsskr. 10. r. VI, s. 436.

¹⁰⁶ Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård, s. 48, jfr. F. Skrubbeltang, senest anf. arb. s. 11.

Tabel III.

	Københavns len			Kalundborg len			Skivehus len	
	Alm.	Ode	Tvungne	Alm.	Ode	Tv.	Alm.	Ode
1598-99.....	-	-		32	6		11	0
1602-03.....	-	-		-	-		23	13
1605-06.....		-		10	1		-	-
1607-08.....	-	-		11	2		5	4
1608-09.....	-	-		-	-		19	1
1609-10.....	-	-		-	-		17	1
1610-11.....	-	-		18	6		10	4
1611-12.....	26	6	1	23	9		17	4
1612-13.....	24	6		21	2		16	4
1613-14.....	24	4		22	6		18	8
1614-15.....	35	4		37	1		20	0
1615-16.....	37	8		38	19		-	-
1616-17.....	33	10		22	14	2	10	0
1617-18.....	20	1		12	8	1	9	2
1618-19.....	30	2		18	10	1	11	0
1619-20.....	84	25	1	73	18	7	13	1
1620-21.....	87	4	3	16	21	1	7	0
1621-22.....	-	-		7	5	2	16	0
1622-23.....	22	2	2	30	12	4	15	0
1623-24.....	20	5	1	22	8	2	23	0
1624-25.....	-	-		18	16		5	1
1625-26.....	79	8		26	19		15	1
1626-27.....	32	5		29	9		20	0
1627-28.....	36	3		33	6		3	0
1628-29.....	40	2		16	14		-	-
1629-30.....	28	3		16	4		33	19
1630-31.....	33	2		15	5		14	3
1631-32.....	11	6		35	9		26	1
1632-33.....	15	2		19	5		6	0
1633-34.....	34	1	(1)	-	-		11	0
1634-35.....	30	2		19	3		12	0
1635-36.....	20	0		18	7		10	0
1636-37.....	46	0	3	18	3		15	0
1637-38.....	21	0		66	8		18	0
1638-39.....	38	4	1	18	1		17	1
1639-40.....	42	0		14	1		10	0
1640-41.....	75	5	1	39	2		11	0
1641-42.....	32	8	2	16	7		21	0
1642-43.....	16	2		9	5		13	0
1643-44.....	36	0		12	6		2	0
1644-45.....	35	0		21	11		-	-

Tabel III (fortsat).

	Københavns len			Kalundborg len			Skivehus len	
	Alm.	Øde	Tvungne	Alm.	Øde	Tv.	Alm.	Øde
1645-46.....	43	4		10	7		40	0
1646-47.....	28	2		-	-		-	-
1647-48.....	32	1		-	-		-	-
1648-49.....	35	0		-	-		18	0
1649-50.....	6	2		-	-		22	5
1650-51.....	41	13	(7)	17	12	3	10	3
1651-52.....	29	21	10 (+4)	6	7		10	0
1652-53.....	29	7	1	31	15	6	7	0
1653-54.....	29	9	3 (+4)	22	4		12	0
1654-55.....	38	7	4 (+4)	14	4		26	3
1655-56.....	-	-		18	13	1	12	0
1656-57.....	28	7 (+1)		35	15		7	0
1657-58.....	9	1		15	9	5	-	-
1658-59.....	-	-		-	-		-	-
1659-60.....	-	-		-	-		-	-
1660-61.....	1	1		-	-		15	0

gen landgilde, hvad der fremgaar af jordebøgerne. Nogle indførsler i registrene har »øde paa bygning«, eller »jorden er slet øde«. Men ordet bruges ogsaa med det indhold, at stedet blot staar tomt paa det tidspunkt, hvor det fæstes. Det er maaske for dristigt at skelne mellem udtrykkene »laa øde« som betydende ødelagt og »stod øde« som betydende tom, men ved læsning af hundreder af ødegaards-indførsler opdager man hvor rummeligt begrebet er: lige fra »den gaard... der stod øde i sommer«, til den, hvorpaa »der ikke fandtes en stage og jorden var slet fordærvet.« Den sidstnævnte er dog ude af stand til paa nogen maade at *staa*.

I hvilken udstrækning betegnelsen betyder et brud paa fæsterkontinuiteten, kan man fornemme ved at se paa forholdet mellem, i hvor faa tilfælde kronen helt maa afskrive landgilden i forhold til det antal ødegaarde, der aarligt fæstedes (som er 2-3 gange saa stort), og man maa deraf slutte, at registrenes »øde«gaarde for langt de flestes vedkommende kun har staaet øde i mindre end et par aar paa det tidspunkt, hvor de fæstes. Herefter maa de fleste af registrenes øde gaarde absolut ikke tænkes som ruiner i et vildnis, men, naar intet andet er anført, som en bedrift med alvorlige mangler, det være sig paa bygninger eller ager, som enten skyldes forgængerens svigtende fysiske eller

økonomiske evne, eller at stedet har staaet ubeboet i længere eller kortere tid og derfor noget for aarstiden nødvendigt arbejde er forsømt. Det stemmer hermed, at det hyppigste klagemaal fra folk, der har overtaget ødegaarde i den nærmeste fortid, er, at der ikke var saaet rug (vintersæd), og de derfor forlanger tingsvidne paa, at de ikke kan svare ruglandgilde. I mange tilfælde lod »kongl. may.« saa til de ubesatte gaarde. Det foregik paa den maade, at ridefogden paalagde nogle af landsbyens bønder at saa den sæd, de fik udleveret til formaalet. Dette fremgaar af en stævning i Ølstykke herreds tingbog 1626 27/6: »Anders Rasmussen er begærendes kald og varsel til Morten Andersen, Clemed Rasmussen, Niels Ibsen i Smørum her i dag otte dage at vinde deres sandhed, hvad de saaede i den gaard, der fornævnte Anders Rasmussen indflytte.« Der kan ikke være tvivl om, at ødegaardsovertageren Anders Rasmussen er blevet noget skuffet over det, der kom op, eventuelt at der endnu i juni stadig ikke var kommet noget! Det er et gennemgaaende træk, at hvor der er blevet saaet til ødegaarde paa kongelig majestæts vegne, er resultatet magert. Den nævnte sag skal nok rumme en del af forklaringen. Efter saaningen er det umuligt at konstatere, hvor meget sædekorn der er kommet i marken, og fristelsen maa have været stor for dem, hvem hvervet var paalagt, tilmed som ekstraarbejde, til at stikke noget til side til eget brug. Den 15. marts 1625 føres tingsvidne ved Ølstykke herred paa, at der paa to ødegaarde blev saaet to pund rug ialt, hvad der ialt kun gav 16 skæpper.¹⁰⁸ Ligeledes i 1627 30. januar i Værløselille blev der efter et pund byg »slet ingen afgrøde uden nogen grønskud og tidsler, som i gaarden blev hjemhøstet og ingen fik godt af.«¹⁰⁹ Naar de unyttige tidsler blev indhøstet, hænger det sammen med det gentagne paabud om, at »ingen skal sig tilfordriste at afføre nogen sæd, som de haver saaet paa konge-

¹⁰⁷ F. eks. Niels Mortensen i Stenlille og Niels Adsersen i Søsum, Ølstykke hrd. tingb. 17/6 1628. Vidnesbyrd om, at manglende tilsaaning kan ligge bag brug af ordet »øde«, findes i posten »Mangler i jordebogens indkomst« i indførsler af typen: »Bagsværd – Laurids Jørgensens gaard har udi dette aar staaet øde, ingen landgilde at bekomme«, men ikke desto mindre ses han stadig at være paa gaarden. En gaard i Stavnsholt fæstes for 2 daler, »formedelst den var øde og meget brøstfældig« – altsaa det stærkere ord foran det svagere, hvad der er mest rimeligt, hvis de to adjektiver ikke retter sig mod samme genstand og derfor er det jorden, som er øde.

¹⁰⁸ Eller under halvdelen af udsæden, idet et pund rug efter sjællandsmaal regnes til 20 skæpper eller 3 tønder og 2 skæpper. Jvf. Arent Berntsen, II bogs 2den part s. 214 og 216 fodnote.

¹⁰⁹ Lignende eksempler fra Sokkelund hrd. tingb. 1630 s. 81.

lig majestæts grund, mens det paa boligen indføre, som det er voksen.«¹¹⁰

Selv om udbyttet af de ledige jorders tilsaaning for lenet var meget tvivlsomt, er det dog fortsat i de følgende aar, vel nok mere for at holde jorden i drift og gøre det muligt for den næste fæster at faa den i drift, end fordi man ventede sig noget udbytte.¹¹¹ Den skorpe jorden faar, hvis den faar lov at ligge, maatte være et vældigt problem for mand og heste. Hertil kom, at ukrudtet bredte sig, selv om det under landsbyfællesskabet vel var begrænset, hvor meget det har faaet lov at skyde frem paa de smalle lodder, før naboerne har været nødt til at holde det nede. Den næste fæster maatte saa som regel skylde for udsæden (laanekorn) til aarets høst var i hus. Tingbøgerne har en række sager om tilbagebetaling af laanekorn.

Interessant ogsaa i en anden henseende er en indførsel i registret 1653-54: »Aage Jensen og Mogens Pedersen nødt til den gaard i Glad-sakse, som Peder Lauridsen afdøde, og efter hans død en tid lang stod øde og var ganske forfalden. Kongl. maj. lod saa til gaarden forrige [sidste] aar og denne [maa være fæsteren] yder strøkornet igen. Anlover at føre gaarden paa fode, kan ingen landgilde give første aar, ej formaar at give nogen stedsmaal af gaarden, mens til en kendelse... 2 tdr havre.« For det første er der her tale om en tvungen overtagelse – vornedskabet vil blive omtalt i det følgende afsnit – men gaarden omtales kun som øde, indtil der er saaet til den. »Forrige aar« kan kun betyde sidste aar, som sprogbrugen var, ellers var der ingen mening i at lade de ny fæstere skylde for strøkornet, som det her kaldes. Endelig omtales de 2 tdr havre saaledes, at det er for lidt til at kaldes stedsmaal, men er symbolsk. Selv denne pro-forma ydelse kan en sjælden gang undværes, og registret har da blot »ingen«. Men spørgsmaalet rejser sig, om de 3-4 tilfælde, hvor dette forekommer i registrene, nu ogsaa dækker virkeligheden. Man behøver blot at tænke paa de rækker fæstere, der antog gaarde paa prøve. Det var urimeligt at antage, at de allesammen skulle have klaret sig. Registrenes karakter af regnskabs-aflæggelse gør, at vi ikke kan forvente, at fæstere, der ikke har kunnet eller skullet betale indfæstning, er medtaget. Deres overtagelsesbetingelser har naturligvis været optegnet til internt brug, og de faa tilfælde,

¹¹⁰ Ølstykke hrd. tingb. 1626 11/7.

¹¹¹ Derfor tillader lenet maaske andre at bruge en ødegaardsjord, hvoraf der i det mindste kommer landgilde. I Rødovre beretter præsten i sin indberetning 1657: »Nok en gaard, Tosthave kaldet, som og er øde (nemlig ligesom det nedlagte Islev) dog skatter 8 af bymændene for samme jord 1 pund byg.«

hvor de staar blandt de betalende, kan skyldes, at skriveren først er blevet opmærksom paa forholdet, i det øjeblik han skal føre den forventede sum ud i margin. Tager man stikprover blandt de ødegaardsfæstere, der er nævnt i tingbøgerne af en eller anden aarsag, idet man dog maa være opmærksom paa, at ikke alle bønder i lenet er kronens fæstere, bliver mistanken bekræftet. Den allerede nævnte Anders Rasmussen findes saaledes ikke i registret i de aar, der kan være tale om.¹¹² Vi ved altsaa hermed, at det antal fæstede ødegaarde, som registrene opregner, er et mindstetal. Om der mangler mange eller faa, kan kun en minutøs gennemgang af jordebogernes navne belyse (men ikke afgøre, dels paa grund af lakuner, dels paa grund af et vist efterslæb i jordebogskorrekktionerne).

Af opstillingen tabel III fremgaar det, at ødegaarde fæstes jævnt over hele perioden i Københavns len, men flest 1615–20 og 1650–57, hvad der omfatter to af pestaarene, mens andre aar med mange skifter ikke udviser stigning i ødegaardsfæsternes antal. Det gælder 1625–26, hvor dødeligheden ogsaa var høj, og 1640–41 med normal dødelighed. Kalundborg len har gennemgaaende en halv gang flere ødegaardsfæster end København, ogsaa med vægten paa 1615–21, men fortsættende tyverne igennem, lidt aftagende i trediverne, og det ser ikke ud til, at situationen naar at bedre sig i fyrreerne, saaledes som det sker i København, dog mangler aarene 1646–50. Fra 1650 og perioden ud sker den samme forværring som i København, endda mere markant. Alt i alt staar det dog aabenbart ikke saa slemt til i Københavns len som i Kalundborg, især naar man tager i betragtning, at det sidste omfatter færre gaarde. Men med den usikkerhed, der hæfter ved betegnelsen øde, ville det være for tillidsfuldt at antage, at de forskellige funktionærer til forskellige tider paa forskellige len har benyttet udtrykket paa helt samme maade, saa tallene maa ogsaa af denne grund tages med et vist forbehold.

Gaar man endelig til Skivehus, ser det ud, som om kun krig er i stand til at bringe forstyrrelse i fæsterkontinuiteten (jævnfør aaret 1629–30, der har det ekstraordinære antal af 19 ødegaardsfæster). Her tegner situationen sig stabil med faa gaarde ledige og ret lave stedsmaal. Gaardene er ogsaa i almindelighed noget mindre end de sjællandske. For den kapitalsvage maa en mindre gaard være lettere at få i drift end en større, selv om dens fulde udnyttelse ogsaa giver en lavere levestandard – alt andet lige.

¹¹² Andre eksempler: Sokkelund hrd. tingb. 1630 s. 90 og 1631 s. 100.

Et træk af ødegaardsproblemet er de vilkaar, hvorunder de ny fæstere overtager gaardene. For ødegaardsfæsteren kunne spørgsmaalet om en tønde havre mere eller mindre som kendelse være af underordnet betydning i forhold til de indrømmelser, han kunne opnaa hos lensadministrationen. I senere tider er den slags oplysninger medtaget i fuld udstrækning i fæsteprotokoller, men hvad vi for denne tids vedkommende maa bygge paa, er ikke engang lenets egne »huskesedler«, med hvad der fra disse er sluppet med i regnskaberne. Ogsaa for disse oplysningers vedkommende maa det erindres, at rentekammeret kunne være ligeglad med, om en fæster fik et eller to aars hoverifrihed, og selvom revisorerne saa med større interesse paa, om landgilden kom ind som den burde, ville de alligevel ikke godtage en notits i stedsmaalsregistret som gyldig dokumentation, men krævede tingsvidne for hver eneste mangel i indkomsten. Først naar dette er sagt, kan man se nærmere paa, hvad registrene oplyser og betragte materialet som et mindste-maal. Sammenligninger mellem indrømmelserne, som de kan konstateres i andre len, er derfor ikke mulige, og forskellen kan lige saa godt tolkes som forskelle i skrivernes skriveglæde.

Selv om vi befinder os paa vornedskabets omraade, og lensadministrationen derfor ikke behøver friste fæstere til at tage ved ødegaarde, har den alligevel det samme hovedhensyn at tage, at gaardene skal yde landgilde. Og selv et nok saa lille stedsmaal, eller slet intet, er ikke tilstrækkeligt til, at den ny mand kan faa en øde gaard i drift, hvis han ikke raader over andre midler. Indrømmelserne kommer derfor ikke blot dem tilgode, der efter eget initiativ forhandler om en ødegaard, men ogsaa dem, der først har maattet stævnes og dømmes til at overtage gaarde. Der er imidlertid tegn paa, at lenet har foretrukket i nogle tilfælde at give større indrømmelser til en ellers bedre stillet bonde og lade ham drive to gaarde, for paa den maade at sikre sig, at bygningerne paa den øde gaard blev bygget op eller repareret. Genopbygningspligten gjaldt i princippet altid for den ny fæster, hvis husene ikke var intakte. Men lenets forventninger om, at den ville blive overholdt, maatte være mere realistiske, naar en fæster meldte sig frivilligt med midler i baghaanden, end naar en fattig karl blev hentet for herredsretten, ja, selv hvor initiativet udeblev, kunne det ske, at lenet tilbød gaarden paa en slags auktion: 1638-39: »Hr. Mogens i Slagslunde fæster to halve gaarde, som Hans Nielsen afdøde, og Jens Bunde forarmet fradrog med kondition eftersom til tinge blev forkyndt, om dem nogen ville antage og give kongl. maj. sin rettighed, der da ingen var,

som dem ville antage, at han inden fire aar en gaard deraf skulle opbygge, saa lovlig, som det sig burde, og derimod er ham frihed udi halvtredie aar givet . . . 4 rdr.« Undertiden har det ikke kunnet lade sig gore at finde en »bygherre«, og jorden er da blevet bortfæstet som slet og ret jord: 1632–33, »Hans Andersen fæstede den ødegaardsjord i Søsøm, som Jens Madsen paaboede, eftersom ingen anden kunne antage eller formaatte husene at opbygge . . . 5 dr.«¹¹³ Heraf maa man dog ikke slutte, at de »øde jord«er, som hist og her findes i registre, er opgivet som gaarde.¹¹⁴ Den samme præst fæster nemlig 1618 »den jord smst., som hr. Søren tilførn havde, saaledes bevilget, at han derpaa skal holde et hus vedlige og give sædvanlig landgilde og anden tyngde deraf gøre . . . 5 dr.«

For at hjælpe en ny fæster igang, kunne lenet lade en længe opføre, saa han havde noget at begynde med: 1653–54, »Mogens Pedersen er kommet til en ødegaard i Slagslunde, som vel en 6 aar haver standen saa øde, at der fandtes ikke en stage paa den, indtil forgangen aar, ridefogden lod sætte en længe hus derpaa og saa fik [bragte] denne dertil, som haver gjort sin forpligt at ville bygge og forbedre og føre den paa fode med tiden og maatte ellers give . . . 6 rdr.« Frem for andre begunstigelser havde denne for lenet den fordel, at huset var en investering, der forblev en realitet i det mindste nogle aar, mens de andre indrømmelser betød tab, hvis fæsteren ikke kunne klare opgaven. Men da det antagelig var en større udgift, hører det alligevel til sjældenhederne.

Naar lenet ikke selv ville lade bygge, kunne det forstrække fæsteren med tømmer, hvad der ikke betød nogen egentlig udgift. Bøndernes brug af skovene i denne tid er vanskelig at klarlægge. Til brænde havde de formodentlig de fleste steder adgang til at forsyne sig, dog under opsyn, men dertil anvendtes først og fremmest underskov og vindfælder.¹¹⁵ De i tingbøgerne tilbagevendende syn paa skovene »at de ikke til upligt er forhuggede« retter sig vel ogsaa herimod, og ligeledes for-

¹¹³ Her forstået: »Ingen anden« som »ingen«, ellers giver det den absurde mening, at man hellere ville have haft alle andre end Hans Andersen til gaarden. Iøvrigt er der ikke noget i vejen for at det at fæste en jord kan medføre pligt til at bygge, 1640–41 Kalundborg len, Søren Pedersen, Kaastrup.

¹¹⁴ Som nævnt kan det forekomme, at naboer til en ubeboet gaard bruger jorden. I visse tilfælde ser lenet imellem fingre med byggepligten, i et enkelt tilfælde, at husene bruges som avlsbygninger, blot de holdes vedlige.

¹¹⁵ Kalundborglensmanden Sten Brahe foraarsager bitterhed blandt bønderne, da han søger at begrænse deres adgang til at hente brænde i et krat (Kalundborg regnskab 1616–17, sagefaldsregistret).

budet mod at sælge brænde under læssets fortabelse.¹¹⁶ Men hvad egentlig bygningstømmer angaar, fremgaar det, at dertil kræves bevilling, hvis man ikke ville købe hos skovfogderne. Naar det imidlertid kun ses at ske ialt fire gange i perioden, at ødegaardsfæstere faar bevilget træ til at bygge med, kan man gaa ud fra, at det ikke staar i noget sandsynligt forhold til virkeligheden.¹¹⁷ At lenet forsynede de nødstedte bønder med tømmer, uden at det normalt kan ses af kilderne, fremgaar indirekte af en indførsel fra Søsnum 1636-37: »Søren Andersen blev nødt til den øde gaard i Søsnum, som Jacob Jyde for armod blev fradømt – og er ham lovet sædekorn og hjælp til jorden at pløjes, saa og bygningstømmer, som hans formand skulle have haft.« Den samme indførsel fortæller om en anden form for hjælp, som havde den fordel set fra lenets synspunkt, at den ikke medførte nogen udgift, nemlig at de stedlige bønder skulle hjælpe den ny ødegaardsfæster igang. At det er det, der er meningen, ses af en lignende indførsel fra 1620-21: »Jens Olsen, Oluf Andersens søn, fæstede den ødegaard i Farum, som udi langsommelig tid haver staaet øde, og formedelst samme gaards ulejlighed blev bevilget, at sognemændene maa pløje for ham det første aar til gaarden, forhjælpe ham med bygning, og maa nyde frihed paa eet og arbejde udi 3 aar og ingen indfæstning give.« Her staar vi over for et tilfælde, hvor det, at faderen har en gaard i nærheden, hjælper sønnen til at opnaa bedre betingelser – man kan nok forestille sig, hvem der har ført forhandlingerne – og i hvert fald er dette et af de mest omfattende »hjælpeprogrammer«, registrene kan opvise; lad være, at gaarden ogsaa har staaet øde i længere tid end de fleste. Her gives altsaa indrømmelser, der berører lenets indkomster direkte, men det gør ubesatte gaarde jo i ikke ringere grad.

Landgildefrihed indrømmes 21 gange i perioden,¹¹⁸ kun to gange for mere end et aar, og i ca. halvdelen af tilfældene sammen med andre lettelser. Hovfrihed forekommer i et lignende antal tilfælde for eet, to eller tre aar.¹¹⁹ Frihed for erlæggelse af ægtpenge (afløsning af rej-

¹¹⁶ Kanc. Brb. 1626 5/8.

¹¹⁷ Jvf. de omtalte bygningssyn, hvor reparationer gøres afhængige af, om man kan faa bevilget træ til formålet. Ligeledes vurderes i bygfælds syn ofte manglerne bræt for bræt i penge, og det kan derfor ikke være et spørgsmaal om ansættelse af arbejds løn. Af Skovfogedernes regnskab kan man følge tømmersalget fra lenets skove, men bønderne kunne godt købe andetsteds, hvis det var billigere, f. eks. af skipperne i havnen, som en sag i Sokkelund hrd. tingb. viser, 1632 14/6, trykte udg. s. 13-14.

¹¹⁸ Heri indbefattes betegnelsen »et aars frihed« uden nærmere specifikation, jvf. det ovenstaaende eksempel, hvor frihed staar for landgilde.

¹¹⁹ Benævnelserne »tyng« opfattet som betydende hoveriarbejde, hvor det staar parallelt med landgilde, men spørgsmaalet ikke afgjort, hvor det staar alene, da

ser) tre gange. Disse tal er sikkert højst ufuldkomne,¹²⁰ men giver de ikke et sandsynligt billede af mængden af lettelser, fortæller de i det mindste om arten. Det kan ogsaa siges, at i hvert fald ikke alle ødegaardsovertagelser indebar lettelser. Undertiden siges det udtrykkeligt, at fæsteren skal »gøre al tyng og rettighed, som deraf plejer at gange« eller »han skal bygge, give og gøre al tyng.«¹²¹ Hvad angaar fordelingen over perioden, forekommer kun 3 indrømmelser i registrene inden 1630, 6 i aarene 1630-38, 4 i aaret 1638-39, 10 i aaret 1640-41, 4 i aaret 1651-52 og 2 i aaret 1653-54. I det omfang tallene støtter statistikken over ødegaardsovertagelser, tør de nok tages som indicium for en bortfæstningspolitik fra lenets side, foranlediget af forordningen om lensmænds regnskabsførelse m. m. af 23/1 1635, der paabyder, at lensmændene skal bære en del af tabet fra ubesatte gaarde og desuden i sin § 7 foreskriver, at der skal gives ødegaardsfæstere nogle aars frihed efter lejligheden af landgilde og arbejde.¹²²

Vornedskabet i praksis

Om Sjælland beretter Arent Berntsen,¹²³ efter at have redegjort for »vornedrettigheden«, at »vel undertiden sker, at saadanne vornede sønner til øde eller ilde vedligeholdne gaarde bliver indsatte og mod deres vilje tilnødte. Hvilken tvang dem da slig stor ulyst udi deres arbejde og gaards forbedring skaffer, saa de deres bjergnings tiltagelse ikke efterstræbe at fortsætte.« Specielt om krongodset mener han dog, at eftersom bønderne der »gemenligen er af bedre vilkaar, søger derfor enhver gerne paa kongl. maj. gods at være, hvorfor ikke gerne ofte kongl. maj. lensmand haver aarsag slig højhed med vornede sønner mod deres vilje paa kongl. maj. vegne at bruge.« Han fortsætter med at gentage, at »saa holdes alligevel for, at samme herlighed er føje eller ingen fordel« og begrunder det med, at uden kapital vil en ødegaardsfæster synke dybere og dybere i gæld og tvinges til at bortleje jord osv.

Arent Berntsens første bog har et forord dateret 1655, men hans

det lige saa godt kan betyde noget, der skal betaales, og muligvis kan dække begge begreber.

¹²⁰ For eet aar kan det siges bestemt, idet 1636 8/12 faar lensmanden efterbevilling paa de 15 landgildeindrømmelser, han har givet nyttilkomne fæstere.

¹²¹ 1626 7/4 Søllerød og 1628 28/11 Tommerup. Der synes at være skelet til, at disse folk allerede havde en anden gaard i brug.

¹²² Secher IV, s. 621-25. Paabudet indskærpes 1651 17/1.

¹²³ I. bog, første part s. 45, som ved en trykfejl har faaet sidetallet 54.

store værk maa være blevet til over mange aar. Fra hvilket tidspunkt denne sammenligning mellem adels- og krongods stammer, kan man ikke vide præcis. Han omtaler i fortsættelse heraf Chr. IV's mildnelse af følgerne for bortløbne bønder sønner fra 1634 som et tilbud om frikøb, men her synes han at blande forordningen sammen med det egentlige frikøbstilbud af 26/6 1646 – og maa i saa fald have kendt det senere tilbud, da han skrev om den ældre forordning. Afsnittet kan være omredigeret, men det synes et fornuftigt gætteri, at det er blevet til efter 1646, og, at dømme efter, at omtalen af Chr. IV som død indgaar i teksten paa en saadan maade, at den næsten ikke kan være paaklistret, kan man nok sætte tidspunktet til mellem 1648 og 1655. Naar dette forekommer af interesse, skyldes det, at man ville være mere tilbøjelig til at vente en flugt fra krongods til adelsgods tidligere i perioden, end i de aar, hvor iagttagelser tyder paa en svækkelse af kronfæsternes stilling. Den store vanskelighed ligger imidlertid i, at en saa forsvindende lille del af de private godsers regnskaber er bevaret, at sammenligninger maa blive en tvivlsom affære.¹²⁴

Arent Berntsens opfattelse formindsker naturligvis ikke interessen for den brug af vornedskabet, der faktisk kan paavises. Det er desværre ikke saaledes, at alle tilfælde af tvungne overtagelser ogsaa udtrykkeligt er omtalt som saadanne, selv om det netop er en oplysning, som selv de mere kortfattede registre fra andre len af og til medtager. Hvis registrene ikke omfatter alle fæstere, der er kommet til gaarde uden stedsmaal, kan man antage, at netop den tvungne gruppe er blevet mest mangelfuld. Man kan ogsaa spørge, hvor grænsen gaar mellem en tvungen overtagelse og en frivillig. Er det tvang udelukkende naar herredstinget er indblandet, og den vornede i egentlig forstand dømmes til en gaard, for i saa fald burde nogle af de i registrene »tilnødte« ikke henregnes hertil, eller er forholdet snarere saaledes, at vornedskabet virker ved sin blotte eksistens, saa at den bondesøn, der uden for vornedskabets omraade maaske ville drage bort, eller maaske i sin fattigdom nøjes med at fæste et hus, hellere selv finder frem til en overkommelig gaard (cvt. ødegaard), end han overlader til ridefogdens forgodtbefindende, hvor i lenet han placeres, og hvor elendig en gaard, han skal oparbejde? Jeg vil være tilbøjelig til at mene, at der findes

¹²⁴ Materialets sporadiske karakter fremgaar af Fussing: Herremænd og Fæstebonde, 1942. Ca. 1 % af materialet har overlevet. Professor, dr. phil. Svend Ellehøj rejser endda tvivl om disse kilders repræsentative værdi, da de fleste stammer fra rigsraadsadelens gods.

disse glidende overgange, og at kilderne, selv om vi antog, at de var komplette, ikke i tal kan beskrive vornedskabets betydning.

De konstaterede tilfælde fordeler sig som det fremgaar af tabel III. Skønt smaa, stemmer de københavnske tal pænt med, at ikke pestepidemierne, men misvæksten i 1649 har gjort det nødvendigt at bruge haarde midler for at faa gaardene besat, og at efterspørgslen efter gaarde henimod periodens slutning er faldende, og hullerne derfor vanskeligere at udfylde.

Det almindeligste udtryk i registrene er, at vedkommende er »delt til« eller »nødt til«, men ogsaa »tilsat« og »tilsagt« forekommer. Mere tvivlsomt er udtrykket »kommet til«, som i sig selv ikke skulle rumme nogen tvang; men naar det i praksis med en enkelt undtagelse kun forekommer, hvor der er tale om en øde eller mangelfuld gaard, maa det vist alligevel opfattes som betydende under pres. For en fuldstændigheds skyld er disse tilfælde sat i parantes, saa at der ved aarene 1651-52 og 1653-54 maa regnes med tallene 13 og 7. De 3 af de 12 ud for 1651-52 er fundet blandt fæstere, der havde antaget en gaard paa prøve i de foregaaende aar, men hvorvidt de øvrige i denne gruppe ligeledes er tvunget paa prøve (!), kan ikke afgøres. Denne opfattelse af »kommet til« styrkes af, at to indførsler i Buddinge 1651-52 efter hinanden lyder: »Anders Nielsen og Bjørn Olsen, husmænd i Uterslev, blev nødt til den øde gaard i Buddinge, som gamle Peder Olsen slemmeligen havde forsiddet, og forpligtet dem at føre gaarden paa hævd og besidde den efter recessen. Givet hver af dem efter lige brug 2 tdr havre . . . 4 rdr.« og »Christoffer Olsen paa samme manere kommen til den øde gaard smst., som unge Peder Olsen forarmet frastod . . . 1 rdr.«

Registrene giver kun faa oplysninger om, hvorfra de tilnødte fæstere kom, hvorvidt de var gaardbrugersønner eller mest kom fra de lavere sociale lag. Det sidste er vel mest sandsynligt, for med faren for at blive sat til en umulig gaard svævende over hovedet, maa man tro, at de, der paa nogen maade kunne rejse en rimelig indfæstning hos deres familie, ville søge at komme ridefogdens initiativ i forkøbet. Det er muligt, at man endog her staar ved den væsentligste forklaring paa, at stedsmaalenes gennemsnit ikke paavirkes i nedadgaaende retning af det økonomiske tilbageslag for landbruget, som ad andre veje kan konstateres i periodens sidste del. I de vanskelige aar 1651-52 forekommer det, som i ovenstaaende eksempel, at lenet tager husmænd til at overtage ødegaarde, et træk, der ellers ikke findes bemærket i

registre fra den øvrige periode, saa der er virkelig tale om en situation som kalder paa særlige forholdsregler.

Hvis de ca. 50 tilfælde af tvang, som har kunnet konstateres i perioden, nogenlunde staar maal med virkeligheden, tyder det ikke paa nogen haardhændet anvendelse af vornedskabet, hvad det saa end maatte have medført af sekundære virkninger. Man kunne mene, at vi maaske er tilbøjelige til ud fra vor mere principielle tankegang at overvurdere vornedskabets faktiske betydning. Den moderne afsky for den personlige ufrihed, det kunne indebære, synes ikke at kunne finde yderligere næring i det undersøgte krongods paa Sjælland. For de fleste af bondestanden har der vel ikke været nogen tvivl om, at de, hvadenten tiderne syntes gode eller daarlige, skulle leve af landbruget som de bedst kunne, og byernes tiltrækning har vel for de færreste betydet mere, end muligheden for en markeds- og soldetur nu og da. Lysten til at forlade hjemstavnen har været begrænset af ukendskab til andre egne og tilknytningen til slægt og venner. Det ser desuden ud til, at lenene under normale omstændigheder ikke stillede sig i vejen for, at vornede flyttede fra et len til et andet. Fraflytninger af lenet kan ifølge sagens natur sjældent konstateres i samme lens regnskaber, men af tilflytninger forekommer: Fra Roskildegaard len 6, Kronborg len 4, Frederiksborg len 2, Tryggevælde len 1. Fra Jylland 3, Fyn 2, Lolland 1, Norge 1 og Skaane 1. Fra privatgods 1 eller 2 og fra Københavns by 3 (hertil ikke regnet dem, som maa formodes at fæste uden selv at flytte fra byen). En fæster paa Roskildegaard len fæster desuden en gaard i Taastrup, saa det var altsaa muligt at have gaarde i to len. En del kommer desuden fra Hollænderbyen til forskellige steder i lenet, fortrinsvis Amagers andre landsbyer, og deres efterkommere bliver ligeledes vornede. Den ene af de fra Roskildegaard kommende (i 1654-55) har bemærkelsesværdigt nok frikøbt sig for blot at flytte over aaen til Vadsby, men de 13 andre tilflyttere fra andre sjællandske len har næppe betalt noget videre, for nogle af dem er husmænd, og den officielle frikøbssum er 60 rdr. Desuden nævnes et par fraflyttere at være flyttet til »en anden kongl. maj. gaard« paa et andet len, dvs. at deres flytning dermed er lovlig, og krongodset i denne henseende tænktes at være eet gods. At flytningerne skulle være handeler mellem lensmændene, er ikke sandsynligt, ikke blot var det forbudt, men en lensmand paa fast løn (regnskabslen) kunne ikke have nogen større motivering for at omgaa forordningen.

I løbet af 50 aar forekommer 136 tilfælde, hvor det siges, at fæste-

ren ikke er hjemmehørende i sognet. Naturligvis et mindstetal, men talende bliver det, naar man derved kan konstatere, at den overvejende del af udensogns fæstere stammer fra nabosognet og, med ganske faa undtagelser, højst er flyttet en mils vej fra deres fødeby. Dette tyder paa, at vornedskabet paa et større krongods ikke har været følt som en hindring for bevægelsesfrihed.

Ganske vist gaar kronens politik hvad angaar vornedskabet ud paa at tillade flytninger i enkelttilfælde fra et len til et andet, men der udstedes aldrig nogen generel forordning.¹²⁵ Det nærmeste er en forordning fra 1621, der tillader, at bønder sønner fra andre len paa Sjælland, der bosætter sig i Frederiksborg eller Kronborg len, ikke maa deles til stavns, men anledningen er her, at der mangler arbejdskraft i Nord-sjælland.¹²⁶ Det gaar ogsaa via kancelliet, da Mogens Pax, lensmand paa Roskildegård, kræver vornede sønner opsporet og udleveret fra Københavns by.¹²⁷

Ikke alle landboer har været enige med Arent Berntsen i, at krongodset var mere tiltrækkende end adelsgodset. I hvert fald har der tidligere i perioden hersket en modsat opfattelse, men det er uvist, hvor stor en del af landet dette gjaldt. I 1622 afgiver rigsraadet en betænkning, der blandt andet tager stilling til »bønderdrenge, der løbe af kronens gods paa adelens.« Men kommentaren lyder: »Kan paa nogen tid anses, hvad behov gøres derudi at remedere«. ¹²⁸ Raadet indrømmer, at tendensen er tilstede, men da dets medlemmer og standsfæller vel selv har fordel deraf, lader de staa til. Man skulle dog mindre tro, at kronens vornede sønner kunne slippe godt fra at tage fra krongods til adelsgods paa Sjælland, saa problemet er nok af jydsk eller skaansk oprindelse.

Mens lenets anvendelse af vornedretten nærmest synes at maatte betegnes som en nødforanstaltning, var sagen naturligvis alvorlig nok for dem, det gik ud over. Tingbøgerne giver nærmere oplysning om, hvad der i praksis ligger bag registrenes lakoniske »delt til«. Se for eksempel en indførsel fra 1628:¹²⁹ »Nok tiltalede [ridefogden] Anders Olsen Oluf Hansens [søn i] Buddinge og var dom begærende over ham, at

¹²⁵ Se f. eks. Kanc. Brb. 1615 21/4 og igen 23/5. Senere er det, som om lensmændene lader det ske uden videre og ikke spoger kancelliet.

¹²⁶ Kanc. Brb. 1615 16/4.

¹²⁷ Kanc. Brb. 1623 24/6.

¹²⁸ Kr. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermodernes Historie i Kristian IV's Tid, bd. 1, s. 338, 1622 16/7.

¹²⁹ Sokkelund hrd. tingb. 1628 13/11, trykte udg. s. 65.

han bør at stille sig ind paa sit fødested og annamme en ødegaard. Og var Oluf Hansen til vedermaal og lovede at stille øvrigheden tilfreds eller tage ved en ødegaard.« Den stævnedes fader møder frem, tilsyneladende for at fornemme, om der er mulighed for at købe sønnen fri. At frikøb forekom ogsaa inden frikøbsordningen ses af kancelliets brevbøger, hvor der 1615 findes flere breve angaaende frihed for stavns. Men dertil krævedes aabenbart anselige beløb. Fra Kalundborg len kendes et eksempel paa, at en vorned, der var blevet dele til stavns, faar sin frihed ved at betale 200 sletdaler.¹³⁰ Saadanne tilfælde hører naturligvis til sjældenhederne, idet de forudsætter, at den undløbne har gjort sin lykke i et byerhverv, som den paagældende, der blev stævnet fra Holbæk, hvor han var blevet borger. I Københavns lens registre 1611-12 findes en indførsel, hvor en Jens Aagesen betaler 20 dr »for hans fødested«! Ogsaa et frikøb, selv om man umiddelbart kan tro, at han fæster sin ødegaard, hvis ikke den slags stævninger i tingbøgerne netop havde formen at »tiltales for sit fødested«. Den ovennævnte Anders Olsen lykkes det ikke at undgaa dom 14 dage senere for, at han sammen med to andre i samme situation skal »tage ved en ødegaard efter som øvrigheden ham forelægger«. Af disse tre omtales ingen i registrene som »nødt til« gaarde, og paa grund af navnestoffets ensformighed kan de ikke identificeres med sikkerhed blandt de øvrige. Der er ogsaa den mulighed, at de som ødegaardsfæstere kan være sat til gaarde uden at give stedsmaal, saadan som vi tidligere har mødt. I hvert fald eet eksempel herpaa kan paavises, idet Ølstykke herreds tingbog 17/6 1628 omtaler og tidsfæster et allerede stedfundet ødegaardsfæste som tvangsovertagelse, uden at den paagældende fæster Mads Nielsen findes i registrene. I Ølstykke tingbog findes desuden indført 15/3 1625: »Chresten Olesen i Bringe bepligter sig for sin søn at tale med slotsherren om ødegaarde til i dag otte dage.« Det ses her igen, at den stævnedes fader møder for at gøre hvad han kan hos ridefogden, som vel ikke var uimodtagelig for paavirkning paa et felt, hvor han i praksis havde stort raaderum. Det lykkes her faderen at faa henskudt afgørelsen til lensmanden, velsagtens i det haab at kunne slaa en handel af under færre øjne end paa tinge.

Det er sket, at nogen har nægtet at følge dommen. Samme dag som ovenstaaende gør ridefogden Knud Jørgensen en Klaus Hansen i Brin-

¹³⁰ Registret fra Kalundborg 1624-25, af hvis kommentar det kan ses, at han har været beslutsom nok til at gaa lige til kongen (kancelliet) med et kontant tilbud! Sagen genfindes i Kancelliets Brb. 1624 19/3.

ge mandhelgelos, »for han ikke i mindelighed vil drage til øde gaarde.« De fleste sager er refereret stereotypt, og tingbogen giver mest indtryk af en »indforstaaet« stemning paa tinge, hvor sagerne afgøres i en vis resigneret fordragelighed. Men en enkelt gang er det, som om det indestrængte faar frit løb, Sokkelund herreds tingbog 3/12 1629: »Ridefogden tiltaler Oluf Nielsen i Søllerød og bor i præstens hus for fødested og svarede, han paa kongl. maj. grund er født. Formenter derfor Knud Jørgensen, at han burde sig indstille paa kongl. maj. grund og en ødegaard annamme, hvor han bliver forlagt. Svarede, at han tilforn havde haft en ødegaard, og dersom at de ville føre ham paa Bremerholm, da ved han, fik sin føde[!]. Blev Oluf Nielsen tildømt at indstille sig og annamme en øde gaard, hvor han af øvrighed blev forlagt, uden det, han kan det anderledes blive benaadet.« Herredsfogden, der jo ellers kun skal tage stilling til sagforholdet, synes at have forsøgt at trøste manden, eller maaske er tilføjelsen snarere rettet til ridefogden, som en anbefaling om medlidenhed. Registrerne har ingen Oluf Nielsen det følgende aar.

Fæsterskiftearsager

Som stedsmaalsregistrernes væsentligste bidrag til billedet af tilstanden blandt landbefolkningen i baade social og økonomisk henseende staar de oplysninger, registrerne rummer om arsagerne til, at fæstegaarde bliver ledige. Som nævnt er denne oplysning medtaget i forskelligt omfang fra len til len, og København placerer sig som et af de mest givende.

Ikke alle udtryk er parallelle: nogle sigter til gaardens tilstand, andre til, hvordan fæsteren kom af dage. Nogle kan give aarsag til tvivlsspørgsmaal, dels fordi de er saa kortfattede, dels fordi ordene maaske ikke har haft helt samme betydning som i vore dage. Hovedvanskeligheden ligger i at inddele de mange vage angivelser i saa tilpas faa grupper, at en meningsfuld opstilling bliver mulig. Hovedgrupperne i tabel IV dækker over de enkelte betegnelser efter følgende inddeling:

Død	død, henrettet, ulykke, ihjelslagen
Godvillig afstaaelse	(godvillig) afstod, oplod, opgav, solgte, byttede, alder og/el. skrøbelighed, ikke længer (alene) kunne holde
Forsiddelse	(alder og) armod, forsiddet, rømte, fradømt
Uoplyst	(sidst) iboede, afflyttede, havde, brugte - tom rubrik -

Nogle bemærkninger skal gøres til de retningslinier og det ræsonnement, der ligger bag udarbejdelsen af statistikken. Der er ikke skelnet mellem hele og halve gaarde, hvad der er forklaringen paa, at antallet af indfæstninger ikke helt svarer til stedsmaalsstatistikens tal. En halvgaardsfæster eller gaardsædefæster indgaar med samme vægt som helgaardsfæstere ud fra den betragtning, at her drejer det sig mere om personers end om gaardes forhold. Ødegaarde er ligeledes talt med efter at en frygt for, at de skulle svække resultatet med for mange uoplyste tilfælde, viste sig at være ubegrundet. Til ødegaardene maa det tilføjes, at de ifølge materialets natur først optræder, naar de bliver fæstet igen. Naar den forrige fæsters opladelsesaarsag anføres i næsten samme omfang, som for de gaardes vedkommende, hvis fæsterkontinuitet ikke var brudt, kan det tages som endnu et tegn paa, at de gennemgaaende ikke har staaet ubesat ret længe. Dette støttes af, at den uoplyste andel i de aar, hvor nogle karle har faaet gaard paa prøve, og stedsmaalet derfor indføres 1-2 aar efter overdragelsen, ligger saa højt omkring halvdelen: længere huskede man ikke, hvorfor gaarden var blevet ledig!

Den samme svaghed gælder dette punkt i undersøgelsen, som allerede er blevet omtalt: spørgsmaalet om materialets fuldkommenhed. En fuldstændig »krydsrevision« af jordebøger og skattemandtal ville kunne besvare det nærmere, men ville være nær uoverkommelig for et len med næsten et tusinde gaarde. Uden denne maa det bero paa en formodning ud fra det gennemgaaede materiale: Jeg mener, at det kun kan være sket absolut undtagelsesvis, at nogen er kommet til en gaard uden at figurere i registrene, og det kun, naar den paagældende har været paa prøve. For det første fordi der findes en omend lille gruppe indført, selv om det oplyses, at de intet stedsmaal skal betale. For det andet, fordi de, der i de svære aar faar gaard paa prøve, ikke faar lov helt at slippe, om de saa blot skulle svare en tønde havre – saa meget mindre ville det stemme med lenets politik at lade fæstere komme til gaarde uden kendelse i de bedre perioder. For det tredie, fordi et saa lille stedsmaal maa ligge inden for en potentiel fæsters raadighed, hvis han skal gøre sig noget haab om at faa en gaard i drift. Og endelig, fordi lenet lægger vægt paa den smule havre, ikke for indtægtens skyld, men som besegling af fæsteforholdet – *anerkendelsen* af lejeforholdet. Opgørelsen kan derfor stort set gøre krav paa tiltro inden for sine andre begrænsninger, som er dels de vage vendinger i sig selv, dels det forhold, at vi befinder os mere end tre hundrede aar fra deres anvendelse. Endelig mangler, som det fremgaar, tre regnskabsaar.

Tabel IV. Fæsterskifte-aarsager i Kbh. len 1611-58.

	D	GA	F	U	- i % af de oplyste for 5-aars perioder			
					D	GA	F	
1611-12.....	16	9	3	3				
1612-13.....	11	4	7	8				
1613-14.....	12	10	6	1				
1614-15.....	20	7	7	3				
1615-16.....	12	10	16	7	1611-16	48	26	26
1616-17.....	28	4	13	2				
1617-18.....	9	9	2	1				
1618-19.....	15	4	9	7				
1619-20.....	75	10	12	14				
1620-21.....	25	8	5	12	1616-21	67	15	18
1621-22.....	-	-	-	-				
1622-23.....	13	8	1	6				
1623-24.....	5	16	4	6				
1624-25.....	-	-	-	-				
1625-26.....	33	25	19	17				
1626-27.....	8	17	12	5	1622-27	36	41	23
1627-28.....	16	12	8	2				
1628-29.....	18	12	9	7				
1629-30.....	17	6	2	8				
1630-31.....	16	11	3	10				
1631-32.....	1	3	9	4	1627-32	47	31	22
1632-33.....	9	6	4	1				
1633-34.....	11	9	4	15				
1634-35.....	29	8	16	14				
1635-36.....	10	3	7	1				
1636-37.....	15	17	3	14	1632-37	48	28	23
1637-38.....	15	5	2	0				
1638-39.....	21	10	9	2				
1639-40.....	20	15	3	6				
1640-41.....	40	21	19	6				
1641-42.....	11	15	10	6	1637-42	49	31	20
1642-43.....	8	7	0	3				
1643-44.....	21	15	0	1				
1644-45.....	25	10	2	0				
1645-46.....	35	11	10	1				
1646-47.....	19	7	3	2	1642-47	63	29	8
1647-48.....	18	15	5	6				
1648-49.....	20	10	5	0				
1649-50.....	2	1	1	2				
1650-51.....	10	3	30	12				
1651-52.....	12	6	27	12	1647-52	37	21	42

Tabel IV (fortsat).

	D	GA	F	U	- i % af de oplyste for 5-aars perioder			
					D	GA	F	
1652-53.....	16	8	13	1				
1653-54.....	24	8	5	8				
1654-55.....	60	10	4	4				
1655-56.....	-	-	-	-				
1656-57.....	14	17	7	7				
1657-58.....	6	4	2	0	1652-58	61	23	17
for hele perioden.....	821	426	338	247	for hele perioden ..	52	27	21

Det mest utvetydige udtryk, død, kan nok passere uantastet – og dog ved vi ikke, om nogle fæstere er døde af underernæring og overanstrengelse. De, som er døde paa gaarden er regnet til gruppen D, ogsaa hvor det tilføjes »forarmet« (som dog ikke er hyppigt), da man ikke kan regne med, at en saadan oplysning er blot nogenlunde regelmæssigt medtaget, og det alligevel maa være af betydning, at vedkommende har ernæret sig af gaarden til sin død. Til D-gruppen er desuden henført fæstere, der er kommet ulykkeligt af dage.¹³¹

GA-gruppen rummer nogle usikkerhedsmomenter. Selve udtrykket »godvillig afstod« er meget sjældent, og det er her antaget som en fællesnævner for at kunne jævnføres med undersøgelser over senere tider. Det dækker principielt de tilfælde, hvor en fæster forlader sin gaard (opsiger sit fæste og, efter 1623, sælger bygningerne) uden foranledning af administrationen. Men hvis et indgreb fra lenets side ikke har faaet direkte form af tiltale, kan vi kun i begrænset omfang forvente at konstatere det. Ligeledes, hvis fæsteren nærmer sig fallitten, men i tide sørger for at komme fra gaarden, kan dette heller ikke aflæses. Er det for eksempel det, der skjuler sig bag udtrykket »opgav«, som dog næppe sprogligt har haft den forstemmende klang, hvormed vi ville bruge det? Til gruppen er regnet dem, der gaar af paa grund af alder eller skrøbelighed, en betegnelse, der i undersøgelser af senere tidsrum anvendes som hovedgruppe, men den er her for sjælden til, at en saadan hovedgruppe ville være af værdi. Endelig rummer GA-gruppen det særpræ-

¹³¹ Nogle Amagerbønder er druknet. Heraf kan man slutte, at de har suppleret deres indkomst med fiskeri. Nogle faa fæstere er døde som følge af slagsmaal og forbrydelser, en ved en skovulykke og en ved en trafikulykke.

gede »ikke længer alene kunne holde,« hvad der staa for, at fæsteren oplader halvdelen til en ny fæster, men bliver i den resterende del. En anden form, hvorunder den aldrende fæster kunne oplade gaarden »i sin velmagt« og dog sikre sig paa sine gamle dage, var aftægten, hvad der er spor af i registrene, for eksempel: »og lover at staa ham bi i hans alderdom efter deres kontrakts formelding.«¹³²

F-gruppen rummer naturligvis forsiddelse i retlig forstand, fradømmelsen, men ogsaa andre ufrivillige aarsager, saaledes, hvis fæsteren har maattet gaa fra gaarden for armod, fattigdom og lignende udtryk, eller det mere problematiske »rømte«, hvor anledningen ikke i hvert tilfælde kendes, men vel hovedsagelig skyldtes gæld. Nogle maa antages at være rømt af andre grunde, som ikke har noget med gaarden at gøre, familiestridigheder eller rejselyst,¹³³ men fra det øjeblik, hoveri og landgilde ikke bliver svaret, vil den paagældende alligevel have forsidet sin gaard.

Hvad endelig U-gruppen angaar, er den en sammensætning af de vageste udtryk og de tilfælde, hvor der ikke findes nogen aarsangsangivelse. De sidste er sjældne, men hvor de findes, er det mest efter, at gaarden har staaet ledig, og man ikke længere husker aarsagen. Betegnelserne »brugte«, »havde« og »iboede« er uanvendelige, fæsteren kan lige saa godt være død velhavende, som han kan være kommet paa sognet, mens det ikke ualmindelige »afflyttede« maaske kunne forsvares henført til GA-gruppen, dog ved man ikke, hvor mange, der er afflyttet af armod osv., saa udtrykket er henvist til U-gruppen, der saaledes kommer til at rumme kategorier med baade positive og negative tendenser. At kun 247 er uoplyst blandt 1832 indførsler er i forhold til andre len udmærket.

I opstillingens tabel IV er medregnet tallene for hvert enkelt aar, hvad der nok virker uoverskueligt, men er nødvendigt som kommentar til den procentvise udregning for (ca.) 5-aarsperioder for at vise hvor store variationer, der forekommer, og for at muliggøre sammenligning med de enkelte aar i stedsmaalsstatistikken. Det anførte gennemsnit for

¹³² Kontrakternes indhold findes fuldt refereret i tingbøgerne, f. eks. Ølstykke 1626 5/12, Sokkelund 1628 31/7, 1630 18/11. Et eksempel paa at den halve gaard oplades: Ølstykke 1627 13/2.

¹³³ I registret findes aarsager til rømning angivet som et par gange for gæld, et par gange for forbrydelser. To rømmer til Tyskland, saa de maa have diskuteret sagen med naboer forinden maaske for at efterlade sig et falsk spor. Een rømmer til Københavns len, mindre fra sin gaard, end fra sin kone – sagen oplyst i Smørum herreds tingbog 1625 21/2.

hele perioden er udtryk for de tre gruppers respektive procentvise andel i periodens oplyste årsager – og altsaa ikke gennemsnittet af de ni fem-årsresultater.

Materialet fra Kalundborg og Skivehus har været behandlet efter de samme principper, se tabel V, men da det er opstillet efter andre årsgrupper paa grund af lakuner, er det ikke umiddelbart sammenligneligt med det københavnske.

Tabel V. Fæsterskifteårsager.

<i>Kalundborg len 1598-1658</i> (Omfatter kun hele gaarde)						
	D	GA	F	U	Ialt	Antal aar
1598-99	11	19	7	3	40	1
1605-15	60 (50%)	53 (44%)	8 (6%)	54	175	7
1615-25	160 (47%)	93 (28%)	84 (25%)	30	367	10
1625-35	94 (39%)	101 (41%)	50 (20%)	21	266	9
1635-45	145 (67%)	49 (23%)	21 (10%)	57	272	10
1645-55	70 (48%)	33 (23%)	42 (29%)	1	146	6
1655-58	70 (67%)	14 (14%)	20 (19%)	0	104	3
	610 (51%)	362 (30%)	232 (19%)	166	1370	46

Følgende års regnskaber er ikke bevaret: 1599-1605, 1633-34 og 1646-50. U-gruppen er holdt ude fra procentberegningen.

<i>Skivehus len 1598-1661</i> (Omfatter alle brug)						
	D	GA	F	U	Ialt	Antal aar
1598-1603	22	9	3	13	47	2
1616-25	47	59	1	6	113	9
1625-35	69	73	0	15	157	8
1635-45	35	38	1	12	86	7
1645-55	32	38	1	16	107	6
1655-61	11	15	0	8	34	3
	236 (50%)	232 (49%)	6 (1%)	70	544	35

Følgende års regnskaber er ikke bevaret: 1599-1602, 1603-07, 1615-16, 1623-29, 1643-44, 1646-48 og 1658-60. Registrerne 1607-15 medtager ingen eller næsten ingen årsager.

Under normale rolige omstændigheder maa det tages som udtryk for stabilitet i fæsteforholdet, at mange bliver siddende paa deres gaard livet ud, altsaa det samme som at D-gruppen er stor i forhold til de to andre

grupper. Men naturligvis er det noget andet, naar D-gruppens tal foretager pludselige spring, som det er tilfældet under pesten 1619–20. Et spring som det i 1640–41 følges med en samtidig stigning i de andre grupper, mens der i 1655 vides igen at have været en epidemi; springet er langt større, og de andre grupper følger ikke med. Desværre mangler 1655–56-regnskabet.

GA-gruppen svinger ikke saa stærkt som D- eller F-gruppen, hvad der er en følge af, at der ligger et personligt valg bag afgangene og ikke force majeure. Det er fristende at sætte stigningen i godvillige afstaaelser fra 1623 til 1631 i forbindelse med bygningsejret, der jo stillede den afgaaende i en bedre position, forudsat, at nogen havde penge til at købe ham ud. I hvert fald sker der i de syv (kendte) aar 99 godvillige opladelser mod 59 i de foregaaende syv aar.

F-gruppen overgaar 1615–16 baade D- og GA-gruppen, men aarsagen kendes ikke. Man kan efter behag gætte paa, at daarligere konjunkturer efter Kalmarkrigen har spillet ind. 1634–35 viser mange forsiddelser, men da de først figurerer i det øjeblik gaardene genfæstes, hænger det nok sammen med lenets bestræbelser paa at faa besat de ledige gaarde. Den katastrofale høst i 1650 medfører først, at ingen tør eller kan fæste, og derefter, at der kommer en strøm af forsiddelser. Krigene i sig selv synes ikke at have øvet nogen indflydelse paa fæsteforholdene, naar blot selve krigshandlingerne gik udenom. Snarere synes forholdet gennemgaaende at have været bedre mellem D og F-gruppen i Kalmarkrigen og Torstenssonskrigen, men uforandret i Kejserkrigen. Københavns belejring betød som nævnt en komplet afbrydelse i lenets administration. Den procentvise opstilling giver et bedre billede af langtidstendenserne, men man maa være opmærksom paa, hvor meget et enkelt aar kan betyde for femaarsresultatet – mest iøjnefaldende 1619–20. Naar dette er taget i betragtning, maa det konstateres, at situationen forekommer meget stabil op igennem perioden. Femaaret 1642–47 tyder paa størst stabilitet, mens det efterfølgende femaar synes at have været det sletteste i tidsrummet med 42 % forsiddelser. De samlede tal for perioden er ganske repræsentative: Ca. halvdelen i D-gruppen, resten delt med lidt flere opladelser end forsiddelser. Bevægelser i U-gruppen falder ikke paafaldende sammen med en enkelt af de andre grupper, maaske en smule med F-gruppen, men ialt tør man nok mene, at den ville fordele sig nogenlunde over alle grupper.

Hovedresultaterne fra de to andre undersøgte len tør sammenlignes med de københavnske. Overensstemmelsen inden for vornedskabets

omraade, mellem København og Kalundborg len er slaaende, forskellen til Skivehus len bemærkelsesværdig:

	D	GA	F	U	%-vis: D	GA	F
Københavns len	821	426	338	247	52	27	21
Kalundborg len	610	362	232	166	51	30	19
Skivehus len	236	232	6	70	50	49	1

Selv om ogsaa det jyske materiales uoplyste delvis hører hjemme i F-gruppen, vil forsiddelserne næppe ligge over 10 % trods periodens to militære besættelser og diverse fejlslagene hostaar, tilmed en mindre gennemsnitlig gaardstørrelse!

Familiefæste

At fæsteren har kunnet blive paa gaarden til sin død er opfattet som tegn paa stabilitet. At en gaard bliver i familien kan betragtes paa samme maade, og det har vi tilmed forordningens ord for i 1623, hvor gaardenes bygninger frit og fuldkommen skulle tilhøre fæsterne, og lensmanden ikke maatte vrage arvinger, der betalte en rimelig indfæstning. Forordningen foreskriver proceduren, hvis arvingerne ikke vil fæste, men nærmest som en undtagelse. Dens forfattere har set arvefæstet som et gode. Hvis de har troet at indstifte en række »fæsterdynasier«, er de blevet skuffede.

De forskellige variationer af familiefæste er tidligere omtalt. En undersøgelse af, hvor almindeligt forekommende det var, støder paa forskellige vanskeligheder, og resultatet kan kun være gyldigt i store træk. I en del tilfælde nævner stedsmaalsregistre udtrykkeligt, at søn følger efter fader. Men da dette lige saa lidt som fæsterskiftearsagerne har regnskabsmæssig betydning, er det ikke systematisk medtaget. Men derudover kan navnestoffet hjælpe. Hvis man gør op, hvor ofte den afgaaende eller afdøde fæsters fornavn svarer til den ny fæsters efternavn (patronym), har man et udgangspunkt, naar man vil anslaa familiefæstets udbredelse. Usikkerhedsfaktorerne er indlysende. Det maa undertiden ske, at overensstemmelsen skyldes blot og bart tilfælde,¹³⁴ hvad

¹³⁴ Det maa endda kunne beregnes, hvor stor denne fejlfaktor er i procent i et fuldt kendt navnestof, nemlig lig den hyppighed, hvormed en tilfældig række vil udvise sammenfald, navnene taget to og to.

man kun bliver opmærksom paa, hvis den ny fæster gifter sig med enken paa stedet! En anden fejlkilde med modsat tendens er det, at adoptivsonner ikke kan findes paa denne maade. Navneskikken gør, at de børn, en enke kan have haft med en tidligere fæster, beholder deres faders navn. At forvente, at disse to fejlfactorer skulle opveje hinanden, er lovlige optimistisk, men at de trækker i hver sin retning, en trøst. Hermed maa man imidlertid i denne sammenhæng lade sig nøje. Kirkebøger findes praktisk talt ikke, og selv om en punktundersøgelse for et eller to sogne ved hjælp af en personregistrering af alle bevarede vidnesbyrd maaske kunne bidrage noget til klarhed over familieforhold, maa dette siges at række ud over denne undersøgelse.

Tabel VI. Familiefæste.

<i>Københavns len 1611-58</i>	Antal fam. fæste	Samlet antal Indfæstn.	Fam. fæste i procent
1611-16.....	27	175	15
1616-21.....	38	264	15
1622-27.....	34	195	18
1627-32.....	24	174	14
1632-37.....	29	196	15
1637-42.....	29	246	12
1642-47.....	29	180	16
1647-52.....	24	197	12
1652-58.....	44	208	22
Ialt.....	278	1835	15
<i>Kalundborg len 1605-58</i>			
1605-15.....	31	175	18
1615-25.....	68	367	19
1625-35.....	56	266	21
1635-45.....	46	272	17
1645-55.....	23	146	16
1655-58.....	14	104	13
Ialt.....	238	1330	18
<i>Skivehus len 1616-61</i>			
1616-25.....	34	113	30
1625-35.....	49	157	31
1635-45.....	27	86	30
1645-55.....	49	107	46
1655-61.....	12	34	35
Ialt.....	171	497	34

I tabel VI er opgjørt forekomsten af enten udtalt slægtskab eller tilfælde af navneindikation, som ikke strider mod andre oplysninger sammesteds. Eet forhold er dog holdt uden for statistikken: den omstændighed, at en fæster ægter den afdødes enke. Udsvingene er meget smaa gennem perioden op til 1650erne, lavest omkring 1640. At tallene for de sidste aar er større, kan tænkes at staa i forbindelse med, at nogle gaarde er blevet overtaget af ny fæstere i to tempi og saaledes kommer til at »forbedre« periodens resultat. Muligheden for den successive overtagelse er ganske vist til stede i hele den undersøgte periode, men den bliver mere almindelig hen imod slutningen. Fejlen kan vanskeligt elimineres, da en halvpart gaard jo kan figurere som slet og ret gaard.¹³⁵ Med de ret smaa tal og de andre usikkerhedsmomenter skal man ikke lægge større vægt paa de enkelte femaar, men nøjes med at konstatere, at familiefæstets andel ligger ret konstant omkring de 15 %. Til sammenligning er andelen for Kalundborg udregnet til 18 %, bedst midt i perioden fra 1625 til 1635 og noget ringere senere. I god overensstemmelse med resultaterne for opladelsesaarsagerne er familiefæstet der repræsenteret med ikke mindre end 34 % i gennemsnit.

De københavnske registre har kunnet oplyse om deres egen tilblivelse, fordi de er mere righoldige paa randbemærkninger, end registrene fra de fleste andre len. Dette forhold er grundlaget for vurderingen af deres meddelelsers kildeværdi og fuldstændighed. Undersøgelsen viser, at stedsmaal hovedsagelig bestemmes af lokale forhold, baade hvad angaar niveau og bevægelser. Dermed er tanken om stedsmaalene som konjunkturmaal for landboforholdene i almindelighed ikke længere holdbar, men derved tiltager kun stedsmaalsregistrenes betydning i sammenhæng med lokale problemstillinger. Anden statistisk udnyttelse af materialet, især med hensyn til opladelsesaarsager og »familiefæste«, viser tal, der paa grund af deres ringe variation gennem 50 aar tillader slutninger om væsentlige forskelle i fæstestabilitet mellem Sjælland og Jylland.

Foruden de oplysninger, der umiddelbart frister til talmæssige beregninger, yder kilden ved sine supplerende oplysninger bidrag til belysning af en række træk af landboforholdene før 1660. I udnyttelsen er

¹³⁵ Eksempel: 1634-35, »Bent Eskildsen fæster den gaard i Vigerslev, som hans stedfar Claus Markvardsen afdøde ... 10 sldr.« Og aaret efter, »Bent Eskildsen fæstede den anden halve gaard i Vigerslev til den halve gaard, han i forgangen aar fæste, som hans moder nu afdøde ... 12 curdr.«

der sondret mellem oplysninger, som har regnskabsmæssig betydning, og som derfor giver sig ud for at være fuldstændige, og de oplysninger, som arbejdsglade skrivere har medtaget med større eller mindre konsekvens. De sidste er udnyttet med forbehold. Hertil hører vidnesbyrd om vornedrettens brug og opgivelser om flytninger. Begge støtter den opfattelse, at vornedskabet virkede ved sin blotte eksistens og gjorde, at ode gaarde mere eller mindre frivilligt blev besat, mens der ikke synes at have været tale om med magt at flytte fæstemner fra den ene del af lenet til den anden. En samlet udnyttelse af registrenes og jordebøgernes indhold med henblik paa at belyse varigheden af de enkelte fæster er det forf.s hensigt at vende tilbage til. Hvad angaar den individuelle fastsættelse af stedsmaalet, er en god overensstemmelse med Arent Berntsen konstateret.

Lenets bestræbelser for at ophjælpe den økonomiske tilstand hos bondebefolkningen medførte i to omgange fæste paa prøve og, formentlig paa mere central foranledning, indførelse af bygningsejet, men herudover præges lensadministrationen af rutine. En tom gestus maatte det ogsaa blive, naar samme aar som bygningsejets indførelse den omordning af hoveriet indledtes, som efter kort tid førte til, at hoveriet blev gjort som før, og bønderne desuden betalte for at være fri, men – en statsmagt kan ikke rødme.

SUMMARY

Copyholding in the county of Copenhagen 1611-1661.

After an outline of the legal basis of copyholding in Denmark follows a short description of the *len* (approximately: county) of Copenhagen, which was predominantly crownland. From most *len* accounts have been preserved from the 17th century. For a survey in English of the structure of Danish financial administration in the period leading up to 1660, see the summary in *Jens Engberg, Dansk finanshistorie i 1640'erne*, published by the *Jysk selskab for Historie*, vol 28, Aarhus 1972.

The aim of the investigation is twofold, to analyze the nature and contents of that part of the *lensregnskaber* (accounts kept by the *lensmand*) called *stedsmaalsregistre* (list of entry fines paid by the copyholders) as source material for the study of rural history, and to demonstrate its possibilities through the study of accounts from the *len* of Copenhagen.

Despite their simple purpose these lists contain, most often, not only the name of the new copyholder and the locality of the farm, but also the name of the former tenant and the circumstances in which he left the farm or died. Besides, information concerning the situation (economic and otherwise) of the new tenant etc., and finally, of course, the *stedsmaal* itself, sometimes with additional comments.

In 1623 tenant ownership of farmhouses was introduced as an attempt by the crown to improve conditions among the peasants. The impact of this measure is evaluated. The following chapter seeks to establish how the rates of *stedsmaal* were fixed. By means of accidental comments in the lists, it is demonstrated that the rates are a product of many factors among which the size of the farm in question is only one. Others are, the size of the *landgilde* (annual rent), quality of soil and buildings, and, not to be left out, the economic and physical resources of the tenant-to-be. Evidently the *lensmand's* primary interest was to ensure that the land was kept in good shape rather than to deprive the tenant of whatever working capital he might have. The evidence of the lists is compared to the information supplied by the contemporary author Arent Berntsen whose guide to manorial economy is important to the study of this period – and the two seem in perfect accordance.

In the central chapter the average *stedsmaal* of each year is calculated, and in table II the fluctuations of the *stedsmaal* of four different counties (only counting crownland) are illustrated. Apart from times of wars and epidemic diseases there seems to be hardly any similarity of trends in various parts of the country, which leads to the conclusion that local factors if not individual circumstances must have been decisive in determining the *stedsmaal*.

A special feature of rural history in Zealand before 1700 is the so-called *vornedskab*, i.e. the obligation of a peasant to lease a farm on the estate where he was born. The lists at hand in many cases enables us to see how far away from his birthplace a peasant would normally lease a farm to start on his

own. We discover that although peasants on crownland had a wider margin to move (the estates of the crown being usually larger than those of the nobility) they seldom settled farther away than a few miles. It is the opinion of the author that the importance of the *vornedskab* lies less in the lack of opportunity for the peasants to leave the estate than in the danger of their being compelled to take over a neglected or heavily taxed farm – compelled, because few cases of refusal actually found their way to the local courts (whose protocols are in part preserved). About 40 entries in the lists seem to reflect less than voluntary leases, but this figure must needs be a minimum.

The causes for the former tenures to come to an end, listed in table IV, render an overall impression of the stability of copyholding (D = death, GA = voluntary retirement, F = involuntary retirement, bankruptcy etc., U = cause not mentioned). Table V compares the equivalent information from two other Danish lens, Kalundborg in Western Zealand and Skivehus in Northern Jutland, while table VI shows the number of farms passing from father to son as compared to the total number. Most remarkable is the difference in this respect between Zealand (15–18 %) and Jutland (34 %).